

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MÂTURİDÎ'DE HİDÂYET VE DALÂLET
BAĞLAMINDA
ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİ**

**Hazırlayan
İrem CEYHAN**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Mustafa BOZKURT**

MALATYA 2013

KABUL VE ONAY

İrem CEYHAN tarafından hazırlanmış olan “Mâturidî’de Hidâyet ve Dalâlet Bağlamında Allah-İnsan İlişkisi” isimli tez çalışması 22.01.2013 tarihinde sunulmuş. Jüri üyeleri tarafından gerçekleştirilen tez savunma sınavı sonucunda geçerli bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Juri Başkanı:

Doç. Dr. Mehmet KUBAT

Juri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Mustafa BOZKURT (Danışman)

Juri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAPLAN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

30.01.2013

İrem CEYHAN

ONUR SÖZÜ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa BOZKURT danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlamış olduğum “Mâturidî’de Hidâyet ve Dalâlet Bağlamında Allah-İnsan İlişkisi” isimli tez çalışmam, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan hazırlanmıştır. Tez çalışması sırasında yararlandığım tüm kaynakların, hem çalışmamda hem de kaynakçada görüldüğü gibi yöntemine uygun bir biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

İrem CEYHAN

İÇİNDEKİLER

BİLDİRİM.....	i
ONUR SÖZÜ.....	ii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
ÖZET VE ANAHTAR KELİMELER	ix
ABSTRACT AND KEY WORDS	x
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	2
3. Araştırmanın Varsayımları.....	3
4. Araştırmanın Yöntemi	3
5. Kapsam ve Sınırlılıklar	4
6. Kavramsal Çerçeve	5
6.1. Hidâyet Kavramı.....	5
6.2. Dalâlet Kavramı.....	8
7. Konunun Arka Planı.....	10
BİRİNCİ BÖLÜM	21
MÂTURİDÎ’DE HİDÂYET VE DALÂLETİN OLUŞUMU	21
1. HİDÂYET’İN OLUŞUM SÜRECİ.....	21
1.1. Hidâyet’in Sebeplerinin Hazırlanması	21
1.1.1. Âlem	22
1.1.2. İnsan Fıtratı	25
1.1.3. Bilgi Edinme Vasıtları.....	26
1.1.4. Peygamber	31
1.1.5. Kuran.....	34
1.2. Ezelî İrade’nin Rolü.....	35
1.2.1. Hikmet.....	37
1.2.2. Tevbe.....	40
1.3. İnsanın İradesi ve İstitaatı	42

1.3.1.	İrade	43
1.3.2.	İstitaat	45
2.	DALÂLET'İN OLUŞUM SÜRECİ.....	49
2.1.	Dalâlet'in Faktörleri.....	49
2.1.1.	İstidlâl Acziyeti	50
2.1.2.	Taklit.....	51
2.1.3.	Küfür.....	51
2.1.4.	Kibir	53
2.1.5.	Nefs ve Heva	55
2.1.6.	Cehalet	57
2.1.7.	Şeytan.....	58
2.2.	Ezelî İradenin Rolü.....	60
2.3.	İnsanın İradesi ve İstitaatı	64
	İKİNCİ BÖLÜM	66
	MÂTURİDÎ'DE HİDÂYET'İN KAZANIMLARI VE DALÂLET'İN NETİCELERİ	66
1.	DÜNYEVİ SONUÇLAR	66
1.1.	Hidâyet'in Neticeleri	66
1.2.	Dalâletin Neticeleri	69
2.	UHREVÎ SONUÇLAR	73
2.1.	Hidâyetin Neticeleri	74
2.2.	Dalâletin Neticeleri	76
	SONUÇ.....	80
	KAYNAKÇA.....	87

KISALTMALAR

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b : Bin, İbn

Bkz : Bakınız

C : Cilt

CÜİFD : Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Çev : Çeviren

DEÜİFD : Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

EAÜİFD : Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

EÜİFD : Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

GÜİFD : Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Hız : Hazreti

İSAM : İslamî Araştırmalar Merkezi

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Neşr : Neşreden

s : Sayfa

SEÜİFD : Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ss : Sayfa Aralığı, sayfa sayısı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Thk : Tahkik Eden

Trc : Tercüme, tercüme eden

Yay : Yayınları

by. : Baskı yeri yok

ÖNSÖZ

Allah-u Teâlâ, mükemmel bir sistemle âlemi yaratmış, âlemin içerisine kendisine ulaştıracak vesileler koymuş ardından da yaratılanların en şerefli olan insanı âleme imtihan için göndermiştir. Akledebilen insan, zamanla gerçeklere vakıf oldukça düşünmeye ve hayatını ve imtihanını anlamlandırmaya çalışmıştır. Hidâyet ve dalâlet konusu da bu anlamlandırma sürecinde insanın aklını meşgul eden meselelerden biri olma özelliği taşımaktadır.

Bir insanın adaletli ve doğru bir şekilde imtihan edilebilmesi için her bir fiilinden sorumlu olması gerektiğini düşünen insan, bu düşünceyi zamanla problematik bir kelam konusu haline getirmiştir. Her bir mezhep farklı görüşler beyan ederek, ya insana fiillerinde tam bir özgürlük ya da tam bir mahkûmiyet atfetmiştir. Çalışmamızda Ehli Sünnet içerisinde akıl yönü daha ağır basan ve kendi adıyla anılan Mâturidiyye ekolünün kurucusu İmam Mâturidî'nin görüşleri temel alınarak; hidâyet ve dalâletin elde edilmesinde kulun fiilleri ve Allah'ın bu fiillerin gerçekleşmesindeki rolü ele alınmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmamız bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve önemi, varsayımları, yöntemi, kapsam ve sınırlılıklarının yanı sıra, hidâyet-dalâlet kavramlarının anlam alanları ve hidâyet-dalâlet meselesinin ortaya çıkış süreci ele alınmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde hidâyet ve dalâletin oluşum süreçleri incelenmiş, bu süreçteki Allah'ın rolü ve kulun sorumluluğuna dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, hidâyet ve dalâleti elde etmiş olan insanların ulaştıkları neticeler dünyevî ve uhrevî olarak incelenmiştir.

Çalışmamızda ana kaynaklar olarak İmam Mâturidî'nin kendi eserlerinden faydalanılmaya çalışılmış ancak günümüze ulaşan sadece iki eseri olması hasebiyle sınırlı bir şekilde görüşlerinden faydalanılabilmektedir. Ayrıca tefsirinin oldukça kapsamlı bir yapıya sahip olması ve süre sorunu, sadece ilgili ayetlere bakılarak bu eserden faydalanılmıştır.

Çalışmanın her aşamamasında yardım ve anlayışını esirgemedен, devamlı destek olan sayın danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa BOZKURT'a, ayrıca tez konusunun belirlenmesi ve çalışmanın ilk aşamalarında büyük katkısını gördüğüm sayın hocam Doç. Dr. Hulusi ARSLAN'a, anlayışları ve yardımlarından dolayı sayın hocalarım Doç. Dr. Mehmet KUBAT'a ve Yrd. Doç. Dr. İbrahim KAPLAN beye en içten şükranlarımı sunarım. Tez yazım sürecinde bana desteklerini esirgemeyen sevgili aileme ve eşime de teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, tevfik ve hidâyet Allah'tandır.

İrem CEYHAN

Malatya-2013

ÖZET VE ANAHTAR KELİMELER

Bu tezin amacı insanların hidâyete ve dalâlete ermelerinde kendi rollerinin ne olduğu ve Allah'ın bu konuda müdahil olup olmadığı; müdahilse bunun ne şekilde gerçekleştiğidir. Konu ele alınırken Mâturidî'nin temel yaklaşımları üzerine tezimizi inşa ettik. Bu bağlamda çalışmamızın birinci bölümünde Mâturidî'de hidâyet ve dalâletin oluşum safhaları incelenmiş, Allah'ın insanların hidâyete ermeleri için birçok imkânı önlerine sunduğu görülmüştür. İlahi lütuf ve hikmetin birer neticesi olarak insanlara verilen bu fırsatlar, insanın kendi iradesi ve ihtiyarıyla doğru yolu seçmesiyle hidâyete götüren önemli vasıtalar haline gelmişlerdir. Dalâletin oluşumuna sebep olan faktörlerin ise insanın iradesine bağlı olarak harekete geçtiği cebri bir şekilde insanı saptırmadığı hatta saptıramadığı tespit edilmiştir. Her biri insanların dalâletlerinin sebepleri olarak gösterdikleri bahaneler haline gelmişlerdir. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, hidâyete yahut da dalâlete ulaşan insanın, ne gibi neticelerle karşılaşacağı konusu yine Mâturidî'nin bakış açısından incelenmiştir. Bu bağlamda hem hidâyetin hem de dalâletin dünyevî ve uhrevî neticeleri ele alınmıştır. Dünya hayatında hidâyete mazhar olan insanın daha huzurlu, daha kâmil ve daha sabırlı bir insan olarak ahireti beklediği tespit edilmiş. Dalâlete düşen insanın ise çeşitli bedenî, malî ve manevi cezalara maruz kaldığı tespit edilmiştir. Hidâyet ve dalâletin nihai neticesi ise ebedî mutluluk ve ebedî azabın yeri olan cennet ve cehennem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda bu mekânlar da Mâturidî'nin görüşleriyle ele alınarak açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hidâyet, Dalâlet, Allah, İnsan, İrade, Kelâm

ABSTRACT AND KEY WORDS

The aim of this thesis is to understand what kind of roles people might have in finding the true path and in going astray, and to understand whether God might have involved in this process; and to understand how it might have occurred if it were the case that God involved the process in question. We have constructed our thesis upon Al-Maturidi's main approaches when we deal with the core of the subject matter. The first part of the study examines the phases of finding the true path and going astray, and reaches the conclusion that God has provided us with numerous possibilities and opportunities by means of which we can find the true path. These opportunities, which is a consequence of Divine grace and benevolence, have been important mediums in making us find the true path once we prefer on our willpower with the aim of finding the true path. On the other hand, our study establishes that the factors that lead to one's going astray come into action according as one's willpower and choices, and that they do not make one go astray in a compulsory way. Therefore, every one of these factors has become the excuses that one might appeals to as the reasons for one's going astray. In the second part the study, we deal with, from the viewpoint of Maturidi again, the consequences that those who went astray and who found the true path encounter. In this context the earthly and otherworldly consequences of finding the true path and going astray have been evaluated. The study argues, on the one hand, that those who have found the true path expect of an afterlife as more peaceful, perfect and satisfied human beings and it argues, on the other hand, that those who have gone astray are under the risk of being exposed to various bodily, financial and moral punishments. The final consequences of espousal of truth (i.e., belief in God in an Islamic sense), and espousal of falsities turn out to appear as heaven and hell where eternal bliss and endless pain are attained. These places are also expounded with reference to Al-Mataridi's opinions.

Key Words: The true path, Go astray, God, Human, Will, Theology

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Dinler tarihi araştırmaları göstermiştir ki, din ilahî olsun veya olmasın muhakkak her dönemde mevcut bir yapılanma olarak insanın hayatında olmuştur. Çünkü insan, yaratılıştan gelen bir özelliklerle hep daha iyisini, daha kusursuzunu aramaya meyilli olarak yaratılmış, içindeki tarif edemediği boşluğu din ile doldurmaya çalışmıştır. Bir yaratıcının varlığına inanmayanlar dahi, bu inanmayışı kendilerine din edinmiş ona göre hayatlarını şekillendirmişlerdir. İnsanda mevcut olan bu bir şeye bağlanma ve onu kendine din edinme arzusu, onu Yüce Yaratıcısını bulmaya sevk etmiş, ardından onu tanımaya çalışmış, hürmet ve şükran duygularını ifade yolları aramaya başlamıştır. Sonlu ve sınırlı bir varlık olan insan ile sonsuz ve sınırsız olan Yüce Yaratıcı arasındaki ilişki bu bağlamda başlamış, zamanın ve şartların değişmesiyle farklı yorumlarla günümüze kadar gelişerek devam etmiştir.

Varlık alanları farklı olan insan, Allah'la olan ilişkisini Peygamberler vasıtasıyla geliştirmiş, Yüce Yaratıcısını tanımaya, anlamlandırmaya başlamıştır. Bu süreçte, Allah'ın eşsiz kudretinin, ilminin ve hikmetinin bilincine varmış, kendisinin aslında ne kadar muhtaç ve aciz bir varlık olduğunu keşfetmiştir. Ardından, Allah'ın insanlara bahşetmiş olduğu akılla, istidlâl etmeye başlayan insan, kendi kudretini ve gücünü keşfetmeye çalışmıştır. Yaratılış amacını, emir ve nehiylerin, peygamberlerin gerekliliğini, vaad edilen cennet ve sakındırılan cehennem varlığının hikmetini kendi kudreti ve iradesi bağlamında sorgulamaya başlamıştır.

Varoluşunu ve hayatını anlamlandırmaya çalışan insanın sorguladığı meselelerden birisi olan ve çalışmamızın da ana meselesi olan hidâyet ve dalâlet konusu ise, insanın cennete girmesine vesile olan hidâyete ermesi ve cehennemlik olmasına sebep olan dalâlete düşmesi olaylarının vukuunun müsebbibi olarak kimin gösterileceği problematiğinde şekillenmiştir. Allah'ın kudreti, hikmeti, iradesi ve ilmi gibi sıfatlarıyla ele alınan bu mesele, insanın kendisini hidâyete yahut dalâlete götüreceğ fiillerinde hür olup olmadığı sorusunu kendisine konu alır. Çalışmamızda,

hidâyet ve dalâlet konusu, Ehli Sünnet âlimi İmam Mâturidî'nin¹ bakış açısıyla incelenmeye çalışılacaktır.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Kelam tarihi incelendiğinde, bazı konuların güncelliğini yitirdiği, bu konularla alakalı elde edilecek yeni bulgu ve ufuk açacak yeni çalışmaların yapılamayacağı görülmektedir. Ancak öyle konular vardır ki, tarihi geçmişe dayansa dahi her dönem farklılaşarak kendini güncelleyen ve yeni problematikler meydana getiren bir yapıya sahiptirler. Hidâyet ve dalâlet konusu da böyle bir durum arz etmektedir.

İnançsızlığın büyük bir sorun teşkil ettiği günümüzde, ihtida olaylarının sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur. Hayat şartlarının zorluğu, teknolojiyle her şeyin makineleşmesi, sosyalitenin azalması ve sekülerleşme insanı monotonlaştırmış, gagesiz gününü gün eden bir hale çevirmiştir. Bu şartlarda İslam'la tanışan birey, İslam'a bir can simidi olarak sarılmış ve ihtida yolunu seçmiştir. İhtida sadece inanmayıp sonradan Müslüman olan bireyler için geçerli olmayıp Müslüman doğan ve yaşayan insanları da kapsamaktadır. Her Müslüman hidâyete ermiş ve cennetlik değildir, aksine taklidî bir şekilde Müslüman oldukları için bunu tahkik boyutuna

¹ Kısaca Ebû Mansûr el-Mâturidî diye bilinen Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. Mahmûd el-Mâturidî, Maverûnnehir'deki Semerkant şehrinin yakınlarında Mâturid veya Mâtürit kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi konusunda kaynaklarda pek sarih bilgi bulunmamasıyla birlikte bütün tarihçilerin hemen hemen ittifak ettikleri vefat tarihi 333/944 ne bakarak bir asra yakın hayatının takriben 238/852 yıllarında veyahut da 256/870 civarında başladığı tahmin edilmektedir.

Mâturidî, asrının ilim ricalinden Ebû Nasr el-İyâdî ve Ebû Bekr el-Cüzcânî'nin talebesi olmuş ve onlardan feyz almıştır. Bu ili zat ise Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin talebesidirler. Ebû Süleyman el-Cüzcânî'yi de İmam Ebû Yusuf (182/798) ve İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/804) nin talebeleri arasında görmekteyiz. Bu ilmi silsile içinde Mâturidî, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin mezhebinin bütün inceliklerini öğrenmiştir. Mâturidî'nin diğer bir hocası da Rey kadısı olan Muhammed b. Mukâtil er-Razi'dir. Bu zat yoluyla da silsilesi İmam-ı Azam'a ulaşmaktadır.

Hayatı boyunca Ehli Sünnet akidesini öğretmek ve müdafaa etmek için çaba göstermiş bulunan İmam Ebû Mansûr Mâturidî'nin 333/944 yılında bir asra yakın süren dopdolu hayatı sona ermiş ve Semerkand'ın Cakerdîze mahallesinde ulamâ kabristanına defnedilmiştir. Mâturidî'nin hayatı, seyahatleri, ilmi münazaraları vs. konularda geniş bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Mâturidî", *DİA*, Ankara 2003, s.146; Sait Yazıcıoğlu, "Mâturidî kelam ekolü'nün iki büyük siması: Ebu Mansur Mâturidî ve Ebu'l-Muin Nesefî, *AÜİFD*, c.XXVII, 281-298; Muhammed b. Tavîdî at-Tancî, "Abû Mansûr Al-Mâturidî", *AÜİFD*, c:I-II, Ankara 1955, s. 1-12; Ali Duman, "İmam Mâturidî, Hayatı, Eserleri ve İslam Düşüncesindeki Yeri", *Hikmet Yurdu*, yıl:2/4, ss. 109-126; Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî*, İFAV, İstanbul 1997, s. 251-256; Ahmet Vehbi Ecer, *Büyük Türk Âlimi Mâturidî*, Yesevî yay., İstanbul 2007, s:31-54

ulaştırmadıkça hidâyete ermeleri de düşünülemez. Çalışmamızda, bir insanın hidâyeti bulması ve dalâlete düşmesinin nasıllığı, ihtida eden insanların bunu nasıl gerçekleştirdiklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Hidâyet ve dalâlet konusu, bağlantılı olduğu konular ve kendi içerisindeki problematiklerle kelam tarihinde oldukça fazla bir yer tutmaktadır. Oldukça geniş olan bu konunun tarihten günümüze ele alınıp incelenmesinin zor olacağı hasebiyle konunun İmam Mâturidî'nin görüşleri bağlamında ele alınması amaçlanmıştır. Âlimin, hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşleriyle alakalı bugüne kadar müstakil bir çalışma yapılmamış olması da önem arz etmektedir. Çalışmamızda, Ehli Sünnet 'in kurucu âlimlerinden olan İmam Mâturidî tercih edilerek, kelam sisteminde akli da nakil kadar önemli bir kaynak olarak kullanan âlimin, orijinal fikirlerinin tespit edilebilmesi esas teşkil etmektedir.

3. Araştırmanın Varsayımları

1. Mâturidî'nin kelam sisteminde hidâyet ve dalâlet konusu önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Mâturidî, hidâyet ve dalâlet konusunda, bir taraftan Allah'ın ilim irade ve kudretine dikkat çekerken diğer taraftan da insanın seçme hürriyeti ve sorumluluğunu vurgulamış olabilir.

2. Mâturidî, hidâyetin ve dalâletin oluşum safhalarını ele alırken naklin yanında akli da kullanarak, görüşlerini temellendirmiş olabilir.

3. Mâturidî, düalist anlayışlara mahal bırakmamak için Allah'ın hem hidâyetin hem de dalâletin yaratıcısı olduğuna dikkat çekerek Allah'ın hem hayrı hem de şerrin yaratıcısı olduğunu ifade etmiş olabilir.

4. Hidâyetin ve dalâletin neticeleri olan cennet ve cehennem hakkında Mâturidî'nin farklı yaklaşımlarının olabileceği düşünülmektedir.

4. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma bir sosyal bilimler alan çalışması örneği olup, niteliksel bir araştırmanın ürünüdür. Araştırma da niteliksel araştırma türlerinden biri olan tarihsel

model örnek alınarak, geçmişte yaşamış olan İmam Mâturidî'nin “hidâyet ve dalâlet” meselesindeki görüşleri tespit edilip, günümüz şartlarında değerlendirilip yorumlanmaya çalışılacaktır. Araştırma daha ziyade tasvirî bir çalışma niteliğinde olacaktır. Bu bağlamda, Mâturidî'nin yazmış olduğu ve günümüze kadar ulaşan eserlerden istifade edilmeye çalışılacak buna ek olarak da Arapça sözlükler, ansiklopediler, kelim tarihî kitapları, makaleler, sempozyum bildirimleri vb. aktüel kaynaklara başvurularak konuyla ilgili veriler toplanmaya çalışılacaktır. Toplanan veriler, tümevarım metoduyla şekillendirilerek araştırmaya son hali verilmeye çalışılacaktır.

5. Kapsam ve Sınırlılıklar

Kelam tarihinde oldukça kapsamlı bir yer tutan “hidâyet ve dalâlet” mevzusu, çalışmamızda fiillerin yaratılışında ve tercih edilmesinde Allah-insan ilişkisi gözetilerek ele alınacaktır. Çalışmanın esas hareket noktası ise hidâyete yahut da dalâlete ulaşırken insanın kendi fiillerini hür iradeyle gerçekleştirip gerçekleştirmediği ve Allah'ın bu noktadaki rolüdür.

Konunun geniş kapsamlı oluşu ve metafizik yönünün ağır basması hasebiyle, çalışma Mâturidî'nin görüşleri kapsamında ele alınmış bu sayede konunun daha verimli bir şekilde ele alınarak yararlı bilgiler üretilebileceği düşünülmüştür. Çalışmada, Mâturidî'nin kendi eserleri temel kaynak olarak kullanılarak, bu bağlamda Kitâbü't-Tevhîd isimli kelam kitabı geniş bir incelemeye tabi tutulmuş; tefsir eseri olan Tevilatu-l Ehli Sünne isimli eserinden ilgili ayetlere bakılarak yararlanılmıştır.

6. Kavramsal Çerçeve

6.1. Hidâyet Kavramı

Arapça "h.d.y" (هَدَى) kökünden türemiş olan "hidâyet" kavramı sözlükte; doğru yolu bulup açıklamak², istenilen şeye ulaşmak için lütufla yol göstermek³, kurtuluşun yolu⁴, matluba ulaştırılan yola girmek⁵ gibi anlamlara gelir. "h.d.y" kökü bu anlamların yanında değişik kalıplarda farklı anlamlara da gelmektedir. Örneğin: "hedâ" fiili, işaret etmek anlamında kullanılırsa "hedytü" şeklinde; if'al vezninde vermek anlamında kullanılırsa da "ehdeytü" şeklinde kullanıldığı görülür.⁶ "ehdeytü'l-hediyete" hediye verdim, "hedytü ile'l-beyti" evi gösterdim anlamlarına gelir.

Aynı zamanda "hedâ" kelimesi, "hevâdi-l vahşi" yani yırtıcı hayvanlara öncülük eden, başı çeken anlamında da kullanılır⁷. Tüm bunlara ilaveten, aynı kökten olan "el-hedyû" lafzı kurban için Mekke'ye sevk edilen deve,"el-hediyetu" da iade şartı olmaksızın bir şeyi vermek anlamına gelir.⁸

Hidâyet kavramı, kelime olarak Kuran-ı Kerim'de bu kalıpta bulunmaz. Ancak çeşitli çekimleriyle birlikte 316 yerde geçmektedir.⁹ "Hüdâ" seksen beş yerde geçmekte ve bu kavram Kuran'da çeşitli fiil sigalarının yanı sıra "hadî", "hüdâ", mühtedî" isimleriyle birlikte 300'den fazla yerde tekrarlanmaktadır. Hidâyet kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için bunlardan bazılarının açıklanması faydalı olacaktır.

² İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: ed-Darü'l-Mutavasstiyye li'n-Neşr, 2005, IV,4108

³ Zebidi, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Beyrut : Darü'l-Fikr, 1994, s.327; İsfahanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed bin Mufaddal Ragıb, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, Beyrut : Dârü'l-Ma'rife, 1990, s.538

⁴ Tehanevi, Muhammed bin A'la bin Ali el-Faruki el-Hanefi, *Mevzuatu Keşşafî Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulum*, Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1996, II,1837

⁵ Cürcânî, Ali Bin Muhammed Bin Ali, *et-Ta'rifât*, Beyrut (Lübnan) : Alimü'l Kütüb, 1987, s.312

⁶ İsfahanî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, s.538

⁷ İsfahanî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, s.538

⁸ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s.313

⁹ Abdalbaki,M. Fuad, *Mu'cemu' l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Daru'l-Hadîs, Kahire 1988, s.900-905

Hüdâ: Kurân-ı Kerim'de yetmiş dokuz yerde geçen "Hüdâ" kavramının¹⁰, hangi anlamlarda kullanıldığına ilişkin dil âlimleri tarafından birçok çalışma yapılmış ve çeşitli sınıflandırmalar oluşturulmuştur. İbn Kuteybe, kelimenin temel anlamının yol gösterme olduğunu vurgularken bu yol göstericiliğe peygamberlerin tebliğlerini, Allah'ın insanlara verdiği hayatı sürdürme yetisini de ekler.¹¹ Ragıp el-İsfahânî, Allah'ın insanlara olan hidâyetini dört kısımda inceler. Allah'ın insanlara ilk hidâyeti onlara akıl ve zekâ vermesi onları zaruri bilgiler ile donatması, ikincisi, Allah'ın peygamberler ve kitaplar göndererek insanları hakka davet etmesi şeklinde gerçekleşen hidâyet, üçüncüsü Allah'ın hidâyet yoluna girenlere lütfettiği tevfiik ve dördüncüsü de hidâyete mazhar olanların cennete kavuşmasıdır.¹² İbnü'l-Cevzi ise, "hüdâ"nın manalarını yirmi dörde kadar çıkarır.¹³

Hâdî: Kuran-ı Kerim'de dört yerde geçen¹⁴, "Hüdâ" kökünden türemiş bir sıfat olan "hâdî" kavramının kelime anlamı, doğru yolu gösterici ve hidayet edicidir.¹⁵ Ayrıca, Allah'ın bir sıfatı olup, kulları O'nun Rububiyetini benimsemeleri için, kullarına Marifetullah'ın yolunu gösteren ve öğreten anlamına gelmektedir.¹⁶

İhtidâ: Sözlük anlamı, kulun hidayeti talep edip benimsemesi ve bundan ayrılmama azmini taşımasıdır.¹⁷ Terim anlamı ise, insanın dünyevi ve uhrevi işlerde seçme özgürlüğünün bulunması durumudur.¹⁸ Kuran-ı Kerim'de yedi yerde geçen kavram¹⁹, ayrıca hidâyet üzere olmak ve hidâyeti talep etmek anlamlarına da gelir.²⁰

¹⁰ Abdalbaki, *Mu'cemu' l-Müfrehes li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, s.903-904

¹¹ İbn Kuteybe, Abdullah bin Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, Kahire: Mektebetü'l-İlmiye, 1990z, s.444

¹² İsfahânî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, s.538

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 474; Ayrıca bkz. Zebidi, *Tacü'l-arus min cevahiri'l-kamus*, s.327; Tehanevi, *Mevzuatu Keşşafı Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulum*, II,1837; Ramazan Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, Pınar Yayınları, 2003 İstanbul, s:59

¹⁴ Abdalbaki, *Mu'cemu' l-Müfreh-res li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, s.903

¹⁵ Emrullah Yüksel, "Kurân-ı Kerim'de Hidâyet ve Dâlalet Anlayışı", *EÜİFD*, s:7, 1986 İstanbul, s.88; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010, İSAM yayınları, s.105

¹⁶ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, s.4117; Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.332

¹⁷ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s.145

¹⁸ İsfahânî, *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'ân*, s.541

¹⁹ Abdalbaki, *Mu'cemu' l-Müfreh-res li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, s:902

²⁰ Zebidi, *Tacü'l-arus min cevahiri'l-kamus*, s.332

Teheddî: Hidâyete mazhar olmak, hakka giden doğru yolu bulmak anlamındadır.²¹

İstihdâ: Hidâyeti talep etmektir.²²

Mütehaddî, Mühtedî: Kuran-ı Kerim’de yirmi bir yerde geçen²³ “mühtedi” kavramı, hidâyeti bulan, İslam’ı kabul eden kişidir.²⁴

Mehdî: Allah’ın hidâyet ettiği hak yola ulaştırdığı kişidir.²⁵

Türkçe ve Osmanlıca sözlüklerde ise hidâyet; doğruluk, hakkı hak, batılı da batıl olarak görüp, doğru yola girmek²⁶; hak yoluna, doğru yola kılavuzlama ve delalet etmek²⁷ gibi anlamlara gelir.

Hidâyet kavramı dini bir terim olarak kullanıldığında ise farklı şekillerde tanımlandığı görülmüştür. Bu tanımlamalardan yaygın olanlarından bazıları şunlardır:

1. Hidâyet, dünya ve âhîret mutluluğunu sağlayacak yolu göstermektir.²⁸
2. Hidâyet, Hz. Peygamberin çağrısı ve insanda iman ve itaatın yaratılmasıdır.²⁹
3. Hidâyet, istenilen şeye ulaştıracak şeye lütuf ve nezaketle kılavuzluk etmektir ki, yolu sadece gösterivermek veya yola götürüvermek ve hatta sonuna kadar götürüvermek şekillerinden birisiyle gerçekleşebilir.³⁰

²¹ Emrullah Yüksel, "Kurân-ı Kerim’de Hidâyet ve Dâlalet Anlayışı", s.89

²² Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.333; Emrullah Yüksel, "Kurân-ı Kerim’de Hidâyet ve Dâlalet Anlayışı", s.89

²³ Abdülbaki, *Mu'cemu'l-Müfreh-res li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, s.904-905

²⁴ İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, s.541; Yüksel, "Kurân-ı Kerim’de Hidâyet ve Dâlalet Anlayışı", s.89; Mehmet Bulut, "Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu", *DEÜİFD*, s:IX, 1995 İzmir, s. 231

²⁵ Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.332

²⁶ Abdullah Yeğin, "Hidâyet", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, İstanbul 1981, s.771

²⁷ Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, c:IV, s. 1229, İstanbul 1305; Ferit Develioğlu, "Hidâyet", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1990, Aydın Kitabevi, s.439

²⁸ Yavuz, "Hidâyet", *DİA*, c.XVII, s.473; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s.127

²⁹ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, Trc:A. Bülent Baloğlu-Sabri Yılmaz-Mehmet İlhan-Faruk Sancar, Ankara 2010, TDV yayınları, s.176; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam*, Konya 2001, Tekin Kitabevi, s.281

³⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kurân Dili*, İstanbul 1992, I,121

Tanımlamalara baktığımızda hidâyetin hep hayır anlamında kullanıldığını görürüz. Yani herhangi bir şerden bahsederken hidâyet lafzı kullanılmaz.³¹ Ancak Kurân-ı Kerim de hidâyetin,

*"Onları sonra cehennem yoluna iletin"*³²

فَأَهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ

*"Onu o alevli ateşin (cehennemin) azabına iletir."*³³

وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ

ayetlerinde olduğu gibi şer anlamında kullanımı da mevcuttur. Burada ki amaç kelimenin kullanım alanını genişletmek değil tehakküm yolu ile bir nevi nükte yapmaktır³⁴. Demek ki hidâyet, her istenilen şeye mutlaka rehberlik etmek değil, irşad gibi maksadında ve yapılaş şeklinde iyilik bulunan bir rehberliktir.³⁵

Birçok temel probleme dolaylı da olsa kaynaklık eden "hidâyet" konusu hem dini hem de dünyevî açıdan çok önemlidir. Yapılan çalışmadan anlaşılmaktadır ki kelimenin sözlük ve terim anlamları birbirleriyle örtüşmektedir. "Hedâ" kökünden türeyen ve birçok müştakı bulunan "hidâyet"in hem Arapça kaynaklardaki hem de Osmanlıca-Türkçe kaynaklardaki kullanımı anlamca uyumludur. Kelime çoğunlukla "doğru yolu göstermek" şeklinde olumlu anlamda kullanılmış olsa da Kurân'da anlatımı kuvvetlendirmek ve daha dikkat çekici hale getirmek için çok az olarak "eğri yola kılavuzluk etmek" şeklinde olumsuz anlamda kullanıldığı da görülür.

6.2. Dalâlet Kavramı

Arapça "d.l.l" (ضلل) kökünden türeyen dalâlet kavramı sözlüklerde; doğru yoldan sapmak³⁶, istenilene ulaştıran yoldan mahrum olmak veya istenilene

³¹ Bkz. Yazır, *Hak Dini Kurân Dili*, I,121

³² Saffat 37/23

³³ Hac 22/4

³⁴ Bkz. Yazır, *Hak Dini Kurân Dili*, I,121; Altıntaş, *Kurân'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.89

³⁵ Yazır, *Hak Dini Kurân Dili*, I,121

³⁶ İsfahanî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, s.297

ulaştırmayan yolu tercih etmek³⁷, hata veya yanlış³⁸ anlamlarında kullanılmakla beraber hidayet ve irşadın zıddı³⁹ olarak da tanımlanmıştır. Kaybolmak, telef olmak, şaşırarak ve yanılmak gibi manalara gelmekle beraber asıl anlamı "bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, azmak ve sapmaktır."⁴⁰ İster az isterse çok olsun yoldan çıkararak veya uzaklaştıran her şeye "dalâl" denilmiştir.⁴¹

"Dalâlet" kökünden türeyen pek çok sözcük vardır. Kavramın daha iyi anlaşılabilmesi için bunlardan bazılarının açıklanması faydalı olacaktır.

İdlâl-Tadlîl: Dalâlete düşürmek, saptırmak anlamındadır. İdlâl iki türdür; birincisinde saptıran sapmanın sebebi olurken, ikincisinde bizzat sapmanın kendisi yoldan çıkararak yani saptıran konumundadır.⁴²

İdlâliyat: İnsanın akidesini bozacak sözler ve bahisler.⁴³

Dâil, Dâlle: Dalalette kalan, yoldan azan, azgın.⁴⁴

Mudill: İdlâl eden, yoldan çıkararak.⁴⁵

Osmanlıca-Türkçe sözlüklerde "dâlal"; azmak, doğru yoldan çıkmak⁴⁶, yoldan sapmak, doğruluktan şaşmak ve yaptığı işin bilincinde olmamak, şaşkınlık, bilinçsizlik⁴⁷ gibi anlamlara gelir.

Terim olarak ise dalâlet, haktan yüz çevirip batıla yönelme, ilahi buyruklara aykırı davranma anlamına gelir.⁴⁸ Bir diğer açıdan ise dalâlet, mutlak

³⁷ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s.180

³⁸ Tehanevi, *Mevzuatı Keşşafı Istılahatı'l-Fünun ve'l-Ulum*, s.1119

³⁹ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, s.2325; Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.420

⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Dalâlet", *DİA*, VIII,427

⁴¹ İsfahanî, *"el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân"*, s.297

⁴² İsfahanî, *"el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân"*, s.298

⁴³ Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.426

⁴⁴ Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.422

⁴⁵ Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.426

⁴⁶ Asım Efendi, *Kamûs Tercümesi*, c:III, s.1402, İstanbul 1305; M. Nihat Özön, "Dalâlet", *Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1959, İnkılâp kitabevi, s.152; Develioğlu, "Dalâlet", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.196

⁴⁷ Parlatur, İsmail, "Dalâlet", *"Osmanlı Türkçesi Sözlüğü"*, Ankara 2006, Yargı Yayınevi, s.212

⁴⁸ Ömer Faruk Harman, "Dalâlet", *DİA*, VIII,427, İstanbul 1993; Topaloğlu- Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s.66

hakikatin, gerçek kurtuluşun sadece kendilerinde olduğunu iddia eden belirli dinlerin başka inanç ve düşünceler için kullandığı bir kavramdır.⁴⁹

Kurân'da yüz doksan yerde tekrarlanan dalâlet kavramı⁵⁰ daha çok hidâyetin zıddı olarak "küfür ve inkârı kapsayan sapıklık" anlamında kullanılır⁵¹. Bu bağlamda dalâl; nazari ilimlerde⁵² ve amelî ilimlerde⁵³ olmak üzere iki kısma ayrılır.⁵⁴

Yapılan çalışmada dalâlet lafzının kullanım alanının oldukça geniş olduğu müşahede edilmiştir. Dalâlet, herhangi bir şekilde şaşırma, yoldan çıkmak anlamında kullanıldığı gibi daha derin bir anlam kazanarak din yolundan, inanılan şeyin yolundan sapmak gibi anlamalara da gelmektedir. Bizim çalışma alanımızda dalâletin, İslam'dan uzaklaşma, uzaklaştırılma, sapma gibi anlamları öne çıkmaktadır. İlahi sıfatların yetkinliği, kulun iradesi gibi kelimelerin oldukça kapsamlı konularında hidâyet ile birlikte ele alınan dalâlet, kapsamı itibarıyla İslam düşünce tarihinin en önemli konularından biri olmuştur.

Hidâyetin ve dalâletin nedenselliği, yaratılması, Allah'ın ve insanın bunlardaki rolü; İmam Maturidî'nin bakış açısı doğrultusunda birinci ve ikinci bölümde incelenecektir. Kavramsal ifadelerin yer aldığı bu kısmın ardından konunun daha iyi anlaşılabilmesi için hidâyet ve dalâlet tartışmalarının tarihi seyri ile ilgili bazı tespitlerin yapılması faydalı olacaktır.

7. Konunun Arka Planı

İslam dünyasında ilk fikri hareketler ve tartışmaların Peygamberin vefatından sonra vuku bulduğu görülür. Hz. Peygamber, hayattayken akla gelen tüm sorulara cevap veriyor, insanların fikir ayrılıklarına düşmelerine mahal

⁴⁹ Harman, "Dalâlet", *DİA*, VIII,427

⁵⁰ Abdülbaki, *Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfaz'il-Kur'âni'l-Kerim*, s.535-538

⁵¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s.66

⁵² Nisa 4/136

⁵³ Maide 5/77

⁵⁴ İsfahanî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, s.298; Zebidi, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, s.420

bırakmıyordu. Peygamber'in vefatından sonra ise durum farklılaştı. Sınırların genişlemesi, yeni kültürlerle karşılaşılması ve tüm bunlara ilaveten İslam dünyasının kendi içinde din-siyaset ilişkisindeki dengeyi sağlayamaması sebebiyle, din siyasete alet edilir bir yapıya büründü ve fikri ayrılıklar artarak mezhepleşmelerle sonuçlandı.

Kelam tarihine bakıldığı takdirde, ilmi olarak ilk ayrılığın kader konusunda yaşandığı görülür. Hidâyet-dalâlet mevzusu ise, kulun fiilleri bağlamında ele alınan kader konusu tartışılırken öne çıkan bir konu olmuştur. O halde, hidâyet-dalâlet konusunun tarihi seyri incelenirken kader ve kulun fiilleri konusundan ayrı mütalaa edilmesi düşünülemez hale gelir.

Hiz. Peygamber dönemine baktığımızda, Peygamberin, dualarında dalâlete düşmekten ve düşürülmekten, başkasının sapıklığa düşmesine sebep olmaktan Allah'a sığınmış olduğunu, Allah'ın saptırdığı kimselerden olmaması için O'na niyazda bulunduğunu ve bu konuda ümmetini uyarmış olduğunu görürüz.⁵⁵ Aynı zamanda Resul-i Ekrem, bir kişinin hidâyete ermesine vesile olmanın büyük bir servete kavuşmaktan daha hayırlı olduğunu belirtmiştir.⁵⁶ Bunlar ve benzeri birçok rivayetten de anlaşılmaktadır ki Peygamberimiz döneminde hidâyet-dalâlet konusunun akaidî bir mesele olduğunu söylemek zordur. Bu dönemde, ayetlerin anlaşılması aşamasında ve sosyal hayat içerisinde karşılaşılan pek çok durumda Hiz. Peygamberimiz gereken cevapları vermiş, fikir ayrılıklarına sebep olacak tartışmalara engel olmuştur. Hulefa-i Râşidin döneminin ilk yılları ise, fetihlerle geçmiştir. Özellikle üçüncü halife Hiz. Osman devrine kadar Müslümanlar bütün güçlerini daha çok İslam ülkesinin genişleyebilmesi ve kuvvetlenebilmesi için yapılan savaşlarla geçirmişler, dolayısıyla akide ile ilgili hususların münakaşası ile meşgul olmamışlardır.⁵⁷ Ancak; yine de rivayetler arasında hidâyet-dalâlet konusuyla ilgili Hiz. Ömer ve Rum emirlerinden birisi arasında geçen dialog gibi örneklere de rastlanmaktadır.

"Bir gün Hiz. Ömer, Cabiye adı verilen yerde yaptığı bir konuşmada: "Allah'ın hidâyete erdirdiği kimseyi dalâlette kılacak;

⁵⁵ Harman, "Dalâlet", *DİA*, VIII,428

⁵⁶ Yavuz, "Hidâyet", *DİA*, XVII,474

⁵⁷ Gölcük-Toprak, *Kelam*, s.22

dalâlette bıraktığı kimseyi de hidayete ulaştırarak kimse yoktur", deyince Rum emiri oturduğu yerden lafa karışarak: "Allah hiç kimseyi saptırmaz." der. Bunun üzerine Hz. Ömer "Yalan söyledin ey Allahın düşmanı! Eğer elinde anlaşma olmasaydı boynunu uçururdum. Fakat şunu bil ki, seni yaratan Allah'tır; seni dalâlette bırakan Allah'tır; sonra dilediği zaman seni öldürüp cehenneme sokacak olan da O'dur." demiştir.⁵⁸

Hulefa-i Râşidin dönemindeki bir diğer örnek ise; Hicri I. asırda yaşamış olan Hz. Osman döneminde dünyaya geldiği rivayet edilen Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (100/718)'nin yazmış olduğu Kitabu'l-İrcâ adlı eserinden bir bölümdür. Hasan b. Hanefiyye, görüşlerini sert bir dille eleştirdiği Şii fırkalardan ilk zuhur edeni olan⁵⁹ Sebeiyye'den bahsederken şöyle demiştir:

"Bu Sebeiyye'nin bildiğimiz düşmanlıklarından birisi de, insanların şaşırıldığı, yüz çevirdiği bir vahiy ile ve gizli bir ilim ile hidayete erdik demeleri ve Allah'ın nebisinin Kur'an'ın onda dokuzunu gizlediğini iddia etmeleridir."⁶⁰

Görüldüğü gibi verilen iki örnekte de esas nokta hidâyet-dalâlet meselesi değildir. İlk örnek insanın fiillerinde hür olup olmadığı konusunda şekillenmekte; ikinci örnekte ise Hasan b. Hanefiyye, Sebeiyye'nin görüşlerini vererek temelde yine hidâyet-dalâlet konusunu işlememektedir.

Hidâyet-dalâlet konusunun temelini, Allah'ın dileyene mi yoksa dilediğine mi hidâyet veya dalâlet verdiği; hidâyet ve dalâlet sahibi olurken insanın nasıl bir role sahip olduğu problemi oluşturur. Hicri I. Asrın başları ve ortalarında bu problemin gündeme geldiğine rastlanmaz. İncelemelerden de görüldüğü üzere bu dönemde hidâyet-dalâlet konusu, Peygamberin dualarında ve birkaç risale de teferruat tarzında bilgiler olarak üzerinde durulmadan geçilen bir konu hüviyetine sahiptir. Hicri I. Asrın sonlarına geldiğimizde ise, İslam tarihinde Cehmiyye, Kaderiyye ve Mutezile fırkalarının ortaya çıkışlarıyla beraber akideler üzerinde aklı tefekkürün başladığı görülür.⁶¹ Bu fikrî hareket önceleri Medine'de Muhammed b.

⁵⁸ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.17

⁵⁹ Henry Laoust, *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*, Aralık 1999, Pınar Yayınları, s.30

⁶⁰ Sönmez Kutlu, *İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ*, <http://dergiler.ankara.edu.tr>, 10.10.2012, s.11

⁶¹ İrfan Abdulhamit, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc: Prof. Dr. M. Saim Yeprem., Ankara 2011, 1. Basım, TDV yayınları, s.141

Hanefiyye'nin medresesinde başlamış, sonra Basra'daki Hasan el-Basrî Medresesi ile Şam'da ki Gaylan Medresesinde devam etmiştir.⁶² Özgür iradeciler veyahut da ilk kaderîler olarak bilinen bu medreseliler, İslam toplumunun ilk canlı düşünce eğilimini temsil etmekteydiler.⁶³

İşte bu dönemde yani hicri II. asırda, Hasan el-Basrî (110/728) tarafından Abdülmelik b. Mervan'a yazılmış olan “Kader Risalesi”, hidâyet-dalâlet meselesinin işlendiği en eski belgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasan el-Basrî'nin kaderle ilgili görüşlerini pek de olumlu karşılamayan Abdülmelik b. Mervan, Hasan'a bir mektup yazarak görüşlerini temellendirmesini istemiştir. Hasan el-Basrî'nin cevap olarak yazdığı bu mektubu insan fiillerinin ilahi bir takdir ile önceden belirlendiği inancına karşı sahih, samimi, dinî bir itirazın gerçek bir ifadesidir.⁶⁴

Hasan el-Basrî mektubunda, insanın iradesini kısıtlayan cebri bakışı eleştirmiş görüşlerini temellendirirken de özellikle Kuran ayetlerini kullanmıştır. Hasan, Kuran ayetlerinin birbirine zıt olmadığını; zira Kuran'ın, "Her işi çeviren, her mahlûk tarafından övülen Allah'ın vahyi olduğunu"⁶⁵ söylemiş,⁶⁶ ayetleri yanlış tevیل edenleri eleştirmiştir.

Hasan el-Basrî'nin kader risalesinde, Hidâyet-dalâlet mevzuunu nasıl ele aldığına dair birkaç örnek vermenin; hidâyet-dalâlet konusunun ilerleyen dönemlerde kelamcılar arasında hangi yönlerden tartışıldığını anlamak için temel olabileceği kanaatindeyiz.

"Allahın şu sözünde münazara ederler: "Allah dileseydi, hepsini hidayet üzere toplardı, öyleyse sakın cahillerden olma"⁶⁷. Bu müşriklerin müslüman olmamalarından dolayı müteessir olduğu için Allahu Tealanın peygamberine ettiği sitemdir. Bir ayetinde de buyuruyor ki: "Sen onların bu söze (Kuran'a) inanmayıp; yanından

⁶² Ali Sami en-Neşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-I*, İstanbul 1999, İnsan Yayınları, s.65

⁶³ Neşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-I*, s.65

⁶⁴ Michael Schwarz, “Hasan Basrî'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme”, çev. Muhit Mert, GÜÇİFD, c:2, sayı:3, s.141

⁶⁵ Fussilet 41/42

⁶⁶ Ritter Hellmut, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”, çev. Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay, *AÜİFD*, 1954, c: III, sayı: 3-4, s.77

⁶⁷ Enam 6/35

çıkıp gitmeleri yüzünden üzüle üzüle kendini öldürecek misin?⁶⁸". Allahu Teala bu ayetinde Peygamberine kudretinden haber veriyor ve Allah onları itaate icbar etseydi, muhakkak ki buna gücü yeterdi. Bu O'nu aciz kılmazdı. Fakat O, herkesi kendi ameline göre mükâfatlandırmak için onların bu şekilde hareket etmelerini irade etti. Buyuruyor ki: "Tanrın dileseydi yeryüzündeki (insanların) hepsi de toptan iman ederlerdi. Öyleyse sen, ne için insanları mümin olsunlar diye zorlamak istiyorsun?⁶⁹"⁷⁰

"Allahın şu sözü de üzerinde münakaşa ettiklerindedir: "Hak Teâlâ her kimi doğru yola iletmek isterse, onun gönlünü İslamiyeti (kabul için) açar. Her kimi sapıklıkta bırakmak dilerse, onun gönlünü darlaştırır, sıkıştırır ve bu adam zorla göğe çıkıyormuş gibi olur. Hak Teâlâ böylece, iman etmeyenleri belaya ve horluğa uğratar"⁷¹ ;Bu ayeti bilgisizlikleri yüzünden şöyle tevیل ettiler: Allahu Teâla salih amel işlemeden, bazı kullarının gönüllerini İslamiyete açmış, . Bazı kullarının da küfür, fık ve sapıklığı olmadıkları halde gönüllerini darlaştırmış ve sıkıştırmıştır. Hâlbuki bu kimselerin Allahın kendilerini mükellef kıldığı taati yapmaları imkânı olabilirdi. Bunlar ebediyen cehennemde kalacaklardır. Ey Emir el-Müminin! Hakikat cahillerin iddia, ettikleri gibi değildir. Rabbimiz kullarına bunları yapmayacak. Çünkü O rahim, adil ve kerimdir. "⁷²

Ey Emir el-Müminin! Bunu iyi düşün ve anla. Allah-u Teâlâ "O kullarımı müjdele ki, sözü dinler ve onun en güzeline uyarlar. Allah'ın hidayet ettikleri bunlardır. Tam akıllı insanlar da bunlardır"⁷³ Allah-u Teâlâ'nın şu ayetinde buyurduklarına kulak ver: "Ehli kitap olanlar inanıp (fenalıktan) sakınsalardı, şüphe yok ki, kötülüklerini örter onları nimet cennetlerine korduk. Onlar Tevrat'ı, İncili ve onlara gönderileni yerine getirmiş olsalardı, tepeden yağın ve yerden çıkan bütün nimetler içinde kalır, onları yerlerdi..."⁷⁴ ve yine "Şehir halkı iman edip sakınmış olsalardı gökten yerden bereketler yağdırırdık, fakat onlar (hakkı) inkâr ettiler, biz de onlara yapıp kazandıklarının cezasını verdik"⁷⁵,⁷⁶

⁶⁸ Kehf 18/6

⁶⁹ Yunus10/99

⁷⁰ Hellmut, "Hasan Basrı'nın Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", s.80

⁷¹ Enam 6/125

⁷² Hellmut, "Hasan Basrı'nın Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", s.82

⁷³ Zümer 39/18

⁷⁴ Maide 5/68-69

⁷⁵ Araf 7/95

⁷⁶ Hellmut, "Hasan Basrı'nın Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", s.83

Hasan el-Basrî'nin risalesinde bu ve benzeri birkaç paragraf daha vardır. Asıl amacımız hidâyet-dalâlet konusunun çıkış noktasını tespit etmek olduğundan bu üç örneği vermeyi yeterli gördük. Bu örneklerden anlaşılmaktadır ki Hasan el-Basrî'nin yaşadığı dönemde itikadî tartışmalar oldukça yaygındır. Hasan, risale boyunca birçok tartışmaya Kuran ayetleri ışığında cevap vermiştir. Ayrıca Hasan hitaplarının başında; "*Allah'ın şu sözünde münazara ederler*", "*Allah'ın şu sözü de üzerinde münakaşa ettiklerindedir*" gibi ifadeler kullanarak konuların zaten tartışılmakta olduğunu bize göstermektedir. Yani buradan da şunu anlıyoruz ki Hasan bu risaleyi yazdığı sırada hidâyet-dalâlet konusu konuşulmakta tartışılmaktadır. Bu da Hasan el-Basrî'nin ölümünün hicri 110 verilmesi hasebiyle hicri olarak II. asrın başlarına tekabül etmektedir. Risaleden de anlaşıldığı üzere bu dönemde hidâyet-dalâlet konusu; hidâyetin oluşmasında ilahi iradenin rolü, hidâyet ve dalâleti elde etmede bireyin rolü gibi konular çerçevesinde şekillenmektedir.

Hasan el-Basrî'nin yaşamış olduğu dönem ile İmam Mâturidî'nin yaşadığı dönem arasında yaklaşık iki asır mevcuttur. Hidâyet-dalâlet mevzusu bu iki asırlık süreçte, Cehmiyye, Kaderiyye ve Mutezile gibi fikri akımlarında konusu haline gelmiş ve tartışılmıştır. Tarihi seyrin daha iyi anlaşılabilmesi için bu akımların hidâyet-dalâlet mevzusundaki görüşlerine de yer verilmesi yararlı olacaktır.

Emevi hükümranlılığı döneminde baskın olan Cehm b. Safvan (128/746)'ın adıyla anılan Cehmiyye fırkasının görüşleri, iradeyi kısıtlayan ve cebri bir yaklaşıma sahipti.⁷⁷ Cehm, insanın hiçbir gücünün olmadığını, fiillerinde mecbur olduğunu, iradesinin bulunmadığını, fiillerini Allah'ın yarattığını, fiillerin insana mecaz olarak izafe edildiğini ileri sürmüştür.⁷⁸ Bu bağlamda Cehm'e atfedilen görüşlerden biri de onun, Allah'ın dilediği kullarını hidâyete erdirdiği, dilediklerini de dalâlete sevk edip doğru yolu bulmalarına engel olduğu, kâfirlere azap etmeyi murad edip onların kalplerini imandan çevirdiği, mülkünde dilediğini yaptığını ve bundan sorumlu tutulamayacağını söylemesidir.⁷⁹

⁷⁷ Bkz. Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII,235

⁷⁸ Şerafettin GÖLCÜK, *Kelam Tarihi*, Kitap Dünyası Yay., 2000 İstanbul, s.57

⁷⁹ Şerafettin Gölcük, "Cebriyye", *DİA*, VII,206

Cehm b. Safvan'a muhalif fikir beyan eden kişi ise, aynı zamanda kader mevzusunun ortaya çıkışının ilk müsebbibi olarak zikredilen⁸⁰ Ma'bed el-Cühenî (80/699)'dir. Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren bir fırka hüviyeti taşıyan Kaderiyye ile adı anılan Ma'bed el-Cühenî, kötü fiillerin ilahî kaderle değil insanın hür iradesiyle gerçekleştiğine vurgu yapar.⁸¹ Hür irade ve yazılı bir kaderi inkâr yolunu benimseyen Kaderiyye'nin ilerleyen dönemlerde çeşitli fırkalara ayrılıp farklı fikirler iddia ettikleri ileri sürülmüştür. Onlardan bir grubun, Allah'ın Tevfik ve hidâyeti olmaksızın insanların bütün hayırları yapmaya güç yetirebileceğini iddia ettiği söylenmektedir.⁸²

Ortaya çıkışı hicri II. asrın başlarına rastlayan ve Abbasiler döneminde asıl gelişimini gösteren Mutezile fırkası⁸³, tarihi seyir içerisinde hidâyet-dalâlet konusunda orijinal fikirler ileri süren ve derin ilmi tartışmalara giren bir akım olması hasebiyle çalışmamızda önem arz etmektedir. Zira İmam Mâturidî'de, Mutezile'nin görüşlerine eserlerinde sıkça yer vererek eleştirmiş aklî ve nakli yönden tutarsızlıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Mutezile'nin kurucularından sayılan Vasıl b. Ata(131/748), Allah'ın âlim, kadir ve hay gibi sıfatları olmakla birlikte O'na zatından bağımsız ilim, kudret ve hayat gibi kadim sıfatların; şer zülüm gibi hikmet ve adaletle bağdaşmayan fiillerin nispet edilemeyeceğini, kulun iradî fiillerinin Allah'ın değil insanın eylemi olduğunu ve büyük günah işleyenlerin küfürle iman arasında bir yerde bulunduğunu iddia etmiştir.⁸⁴ Vasıl'ın bu fikirleri etrafında şekillenen Mutezile, İslam dininin aslî hükümlerinin temellendirilmesi, sistematik hale getirilmesi, izah ve ispat edilmesi, karşı fikirlerin cevaplandırılması gibi konularla meşgul olmuş⁸⁵, kelam tarihinde kendisine önemli bir yer edinmiştir.

⁸⁰ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Trc: Ethm Ruhi Fıçlalı, İstanbul 1998, Birleşik Yayıncılık, s.102

⁸¹ İlyas Üzüm, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV,64

⁸² Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelamî Görüşleri*, TDV, 2010 Ankara, s.94

⁸³ İlyas Çelebi, "Mutezile", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s.392

⁸⁴ Çelebi, "Mutezile", *DİA*, XXXI,392

⁸⁵ Çelebi, "Mutezile", *DİA*, XXXI,392

Mutezile'ye göre hidâyet; "doğru yolu beyan etme, doğru yola davet etmek, sonuca ulaştıracak şekilde yol göstermek" anlamlarına gelir.⁸⁶ Mutezile, hidâyet mevzusunu; Allah'ın müminlere hidâyeti ve kâfirlere hidâyeti şeklinde ikiye ayırarak ele almıştır.⁸⁷ Ancak onlar, Allah'ın kâfirlere olan hidâyeti meselesinde de ikiye ayrılmış, bir grup Allah'ın kâfirlere hidâyeti beyan ettiğini ancak onların hidâyete ermediklerini söylerken, bir diğer grupsa Allah'ın kâfirlere hidâyet etmediğini zira hidâyet beyanının kabul edenler için geçerli olacağını ifade etmişlerdir.⁸⁸

Mutezilî âlimler, Allah'ın müminlere hidâyeti hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Âlimlerin bir kısmı, Allah'ın müminlere "muhtedîler" ismini vermekle hidayet ettiğini söylerken; bir diğer kısmı ise Allah'ın bütün halka yol göstermek ve açıklamak suretiyle hidâyet ettiğini söylemiştir.⁸⁹

Mutezile'nin dalâlet konusunda da farklı görüşleri vardır. Birincisi, Allah'ın dalâlete düşenleri "sapıtanlar" şeklinde isimlendirmesi şeklinde olan dalâlet; ikincisi Allah'ın emrinden çıkan sapıtanlar için onların dinden çıktıklarını, sapıttıklarını haber vermek şeklinde gerçekleşen dalâlet; üçüncü ve son olanı ise Allah'ın müminler için yaptığı lütuf, doğru yolu gösterme ve desteklemeyi yaratmayı terk etmesi şeklinde olan idlâldir.⁹⁰

Tarihi süreçte aslında siyasi bir oluşum gibi görünen ve fikri sistem olarak Mutezile ile çok benzeşen Şîa'nın da hidâyet-dalâlet mevzusundaki görüşlerine yer verilmesinin de faydalı olacağı kanaatindeyiz. Şîî âlimlerin genellikle hidâyeti tekvinî ve teşriî olmak üzere iki kısımda ele aldıkları görülür. Onlara göre tekvinî hidâyet, Allah'ın canlı ve cansız varlıklara yaratılış amaçlarına uygun

⁸⁶ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kuran*, Kahire, I,61; Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, s.177; Yavuz, "Hidâyet", *DİA*, XVII-474; Nüreddin Es-Sâbûnî, *Mâturidiyye Akaidi*, (trc: Bekir Topaloğlu), DİB, 2005 Ankara, s.157; et-Tehanevî, *Mevzuatu Keşşafî Isulahi'l-Fünun ve'l-Ulum*, II,1532

⁸⁷ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (Trc: M. Dalkılıç-Ö. Aydın), Kabcacı Yay., 2005 İstanbul, s.217

⁸⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s.217; Mustafa Bozkurt, *İslam'da Hidâyet*, Medipres Yay., Malatya, s.64-65

⁸⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s.218; Bozkurt, *İslam'da Hidâyet*, s.65

⁹⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s.219; Yüksel, "Kurân-ı Kerim'de Hidâyet ve Dâlalet Anlayışı", s.106; Gölcük-Toprak, *Kelam*, s.282; Es-Sâbûnî, *Mâturidiyye Akaidi*, s.157; el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, s.178

özellikler vermesidir. Teşriî hidâyet ise, umumi ve hususi gruplarına ayrılır. Umumi hidâyet, Allah'ın doğru yolu gösterip açıklayan ilahi kitaplar, peygamberler ve onların varisleri olan muslihler göndermesidir. Hususî hidâyet ise, umumî hidâyetten faydalanmak isteyenlerin salih amel işlemeye muvaffak kılınmaları şeklinde gerçekleşen hidayettir.⁹¹ Şia'nın dalâlet anlayışı ise, kulun sorumlu tutulabilmesi için dalâleti seçme hürriyetine ve tercihini gerçekleştirme gücüne sahip olması gerektiğini savunan Mutezile'nin görüşüne paralellik gösterir.⁹²

Hidâyet ve dalâlet mevzusunu hem ilahî sıfatların yetkinliği ve şümulu, hem de insanın sorumluluğu açısından ele alıp konuyla ilgili iki zıt görüşü birleştirmek isteyen Ehli Sünnet âlimleri, kullara ait fiiller de dâhil olmak üzere kâinatta meydana gelen bütün varlık ve olayların bizzat Allah tarafından yaratıldığı temel görüşünden hareketle hidâyetin yanında dalâletin de Allah'ın iradesi, takdiri ve yaratmasıyla gerçekleştiği hususunu ilke olarak benimsemişlerdir.⁹³ Ehli Sünnet fırkalarından olan Eş'ariyye ve Mâturidiyye akımları, temelde aynı şeyi savunup aynı noktada buluşmalarına rağmen farklı sayılabilecek bazı görüşler de ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda çalışmamızın birinci bölümüne geçmeden Eş'arilerin de hidâyet-dalâlet mevzusundaki görüşlerinin de verilmesini uygun gördük.

Eş'arî âlimleri, hidayetin doğru yolu gösterip açıklama, müminleri mükâfatlandırıp cennete koyma manalarına geldiği yönündeki görüşe katılmakla birlikte asıl hidâyetin, imanın Allah tarafından müminlerin kalbinde yaratılmasından ibaret olduğunu kabul etmişlerdir.⁹⁴ Eş'ari âlimlerden Kâdı Ebû Bekr el-Bakıllâni, Allah'ın müminlere hidâyetini şu üç şekilde açıklar:

1- Hidâyet, Allah'ın müminlerin hidâyetlerini yaratarak, kalplerini nurla doldurması ve onları doğru yola iletmesidir.

⁹¹ Yavuz, " Hidâyet", *DİA*, XVII,475

⁹² Yavuz, " Dalâlet", *DİA*, VIII,429

⁹³ Yavuz, "Dalâlet", *DİA*, VIII,429

⁹⁴ Yavuz, " Hidâyet", *DİA*, XVII,474

2- Hidâyet, Allah'ın müminlerin göğüslerini genişleterek, muvaffakiyetlerini, yardımlarını ve hidâyete giren yollarını kolaylaştırarak, inananların doğru yola girmelerini sağlamaktır.

3- Hidâyet, ahirette, Allah'ın müminleri sevaba ve cennet yoluna iletmesidir.⁹⁵

Geçmişte Mutezilî bir âlim olan Eş'ari ve Eş'ariliğin sonraki dönem temsilcileri; Mutezilî âlimlerin, hidâyeti sadece doğru yolu göstermek ya da doğru yola girenlere "muhtedîler" olarak isimlendirmek şeklinde tanımlamalarını eleştirmişlerdir. Onlara göre, eğer hidâyet sadece doğru yolu göstermek manasında olsaydı, onun Hz. Peygamberden nefyedilmesi doğru olmazdı. Zira Hz. Peygamber'in herkesi dine davet ettiği ve dini herkese açıkladığı için herkese ve her sevdiğine hidâyet etmesi gerekirdi. Hâlbuki Kuran-ı Kerîm'de bu hususta; “(Ey Muhammed) sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir, o yola gelecek olanları daha iyi bilir.”⁹⁶ buyurularak Mutezile'nin hidâyeti doğru yolu gösterme manasında kullanmasının isabetli olmadığını savunmuşlardır.⁹⁷

Ebu'l Hasan el-Eş'ari, dalâleti "dinden yüz çevirmek" olarak tanımlar.⁹⁸ Yine bir diğer Eş'ari âlim olan Bakıllanî ise idlâli, Allah'ın kâfirlerin dalâletini yaratması, iman etmelerini sağlayacak yardımını terketmesi, kalplerini daraltması ve hidâyete erme güçlerini yok etmesi anlamında kabul eder. Bazen de dalâleti, sevap kazanmayı ve cennete girmeyi mümkün kılacak yoldan uzaklaştırma şeklinde açıklar.⁹⁹

Yapılan çalışmada hidâyet-dalâlet mevzusunun tarihi seyir içerisinde farklı ekollere sahip âlimlerce farklı farklı yorumlandığı, Mutezile ve Şia gibi akımların, insanın kendi fiillerini kendi hür iradesi ile yaptığını vurgulamak için

⁹⁵ Yüksel, "Kurân-ı Kerim'de Hidâyet ve Dâlalet Anlayışı", s.94

⁹⁶ Kasas 28/56.

⁹⁷ Sâbüni, *Mâturidiyye Akaidi*, s.157; el-Cüveyni, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, s.212; Gölcük-Toprak, *Kelam*, s.283

⁹⁸ Yavuz, "Dalâlet", *DİA*, VIII,429

⁹⁹ Yavuz, "Dalâlet", *DİA*, VIII,429

hidâyeti yol göstermek, açıklamak anlamında ele aldıkları; ilahi kudret ve iradeyi temel alan Ehli Sünnet âlimlerinin ise hidâyetin oluşumunda Allah'ın rolünü temel olarak görüşlerini temellendirdikleri görülmüştür. Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde, İmam Mâturidî'nin hidâyet-dalâlet mevzusundaki görüşlerine yer vermeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÂTURİDÎ'DE HİDÂYET VE DALÂLETİN OLUŞUMU

1. HİDÂYET'İN OLUŞUM SÜRECİ

1.1. Hidâyet'in Sebeplerinin Hazırlanması

Allah-u Teâlâ, Kur'an da her şeyin insan için¹⁰⁰, insanın ise imtihan için yaratıldığını söylemektedir.¹⁰¹ İmtihan amacıyla dünyaya gelen insan için yaratılmış olan her şey, aslında onun hidâyete ermesine vesile olacak bir yapıya sahip kılınmıştır. Yüce Allah, tevfiği ve lütfuyla insanı aslında imtihanında tabir-i caizse başarılı kılmak için hiçbir yardımdan çekinmemiştir.

Hidâyete ermenin kulun ihtiyarıyla gerçekleştiğine dikkat çeken¹⁰² Mâturidî, hidâyeti, tevfiği, davet, yol göstermek ve rızıklandırmak gibi farklı şekillerde tanımlar.¹⁰³ O, Mutezile'nin "hidâyet beyandır" tanımını ise, eğer hidâyet beyan olsaydı sadece peygamberlere izafe edilirdi oysa hidâyetin ve her şeyin yaratıcısı yalnızca Allah'tır diyerek itiraz etmiştir.¹⁰⁴

Mâturidî'de hidâyete vesile olacak sebeplerin hazırlanması konusunu; âlem, insan fitratı, bilgi edinme vasıtaları, Peygamber ve Kuran gibi başlıklar altında incelemeyi uygun gördük. Zira bu sayılanların her biri insanı önce Allah'ı bulmaya sevk edecek ardından da Allah'ı bulan insanın hidâyete mazhar kılınmasını sağlayacak fiiller gerçekleştirmesine vesile olacak yapıya sahiptirler.

¹⁰⁰ Bakara 2/29; Casiye 45/13

¹⁰¹ Mülk 67/2; Enbiya 21/35

¹⁰² Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VII,426

¹⁰³ Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, II,248; Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VI,76; Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, XI,287

¹⁰⁴ Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, II,248

1.1.1. Âlem

Âlem, “alamet ve nişan koymak” manasındaki “alm” veya “bilmek” anlamına gelen ilm kökünden türemiş olup “yaratıcının varlığına alamet teşkil eden, O’nun mevcudiyetinin bilinmesini sağlayan mahlûkatın tamamı, yaratılmışların her bir sınıfı” anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁵

Evrende müşahede edilen mükemmel kuruluş ve işleyiş yaratıcısının ilim, kudret ve irade sahibi olduğunu gösterir.¹⁰⁶ Mâturidî’nin izahları da bu beyana uygundur. Ona göre, Allah’ın tanınmasına vesile olan şeyin âlem içinde kendisinin ilm-i ilâhî çerçevesinde bulunduğu delili vardır, çünkü onu buna delalet edecek şekilde yaratan yine kendisidir.¹⁰⁷ Yine Mâturidî, tabiatın sapaşğlam ve sanatkârane bir yapıya sahip olduğunu söyleyerek Allah’ın, varlık, nesne ve olayların sonuçlarından haberdar olan ilim ve hikmet sahibi biri olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁸

Mâturidî için, âlemin varlığı Allah’ı bulmak ve dolayısıyla da hidâyeti kazanabilmek için oldukça önemlidir. Kendi cümleleriyle ifade edecek olursak o, Tevhid’inde âlemin varlığının önemini şu şekilde vurgulamaktadır:

“Allah’ı tanımak sadece tabiatın O’na kılavuzluk etmesi yöntemiyle mümkündür. Çünkü duyular yoluyla veya naklin mevcudiyetiyle O’nun mevcudiyetine ulaşma imkânları bulunmamaktadır. Allah’a kılavuzluk eden tabiatın tanıklığı ise zâtı itibariyle değil, sıfatına delâlet etmesiyle gerçekleşir. Çünkü yokken sonradan vücut bulmak icat ve ihdas olayının bulunduğunu gösterir ve mevcut olan yaratılmış bununla açıklanabilir. Duyulur âlemin farklı konumlar arz etmesi ve tek bir varlıkta zıtlıkların bir arada bulunuşu yaratıcının kudretini kanıtlar. Yine tabiatta gözlenen ve sadece kudretli yöneticide bulunan her durumda hükmünü geçirme durumu, yönetimdeki âhenk ve büyük bir yekün teşkil etmelerine rağmen akıl çerçevesine girip algılanabilenlerinde hiçbir uyumsuzluğun bulunmayışı, âlemin tanınmasına vesile olacak zihni idrakin şaşmaz kılavuzudur.”¹⁰⁹

¹⁰⁵Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.23

¹⁰⁶ İbrahim Coşkun, “Mâturidî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi”, *Hikmet Yurdu*, Sayı:4, www.hikmetyurdu.com, s. 35

¹⁰⁷ Ebû Mansûr El-Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, trc: B. Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara 2009, s.165

¹⁰⁸ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.179

¹⁰⁹ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.164

Metinden de anlaşılacağı üzere Mâturidî, âlemin insanın Allah'ı bulması için yaratılan en büyük lütuflardan bir olduğunu düşünmekle beraber, âlem olmaksızın hiçbir şekilde Allah'ın bulunamayacağını vurgulamıştır. Zira âlemdeki insanın dışındaki her şey, insanın doğru yolu bulabilmesi (hidâyet) için yaratılmış ve evrendeki varlık düzeni onun faydasına göre tasarlanmıştır.¹¹⁰ Bu hususa İmam Mâturidî de dikkat çeker ve âlemin fena bulmak için değil insan için yaratıldığını ve süreklilik arz ettiğini aklen ispatlar:

“Evrenin sadece fenâ bulmak için vücut bulmuş olması hikmete uygun değildir; akli yerinde olan herkesin, davranışlarıyla hikmet yolundan ayrılması da ona yakıştırılmayacak bir husustur. Şu halde aklın da bir parçasını oluşturduğu evrenin hikmet dışı bir temel üzerine kurulmuş olması veya isabetsiz ve yararsız yaratılmış olma ihtimali söz konusu olamaz. Kanıtlanan bu gerçek, evrenin, fenaya maruz kalmak için değil süreklilik arz etmek için yaratıldığını gösterir.”¹¹¹

Kuran-ı Kerim’de de yer ve gökte bulunan her şeyin insan için yaratıldığı ve onun hizmetine verildiği¹¹² beyan edilen âlemin, insan için yaratılmış olduğu Mâturidî’nin yorumlarıyla aklen de ispatlanmış olmuştur. Peki, âlem, nasıl Allah’a delalet etmektedir? İşte bu hususta, Mâturidî, Allah’ın kendi birliğine ve hikmetine kılavuzluk eden bir âlem yarattığını söyler.¹¹³ Bu kılavuzluk ise Tevhid’te şu şekilde açıklanır:

“Tabiatı oluşturan varlık grupları –gök, yer, yerin çeşitli bölge ve kıtaları gibi- farklı olmalarına, birbirlerinden uzak bulunmalarına ve içindekilerinin gıdalarının da başka yerlerde yetişmesine rağmen menfaatlerin açısından karşılıklı münasebetler içinde yaratılıp düzenlenmiştir. Öyle ki yerden çıkan her türlü bitki (yağmur ve güneş gibi) göğe ait mekanizmalarla oluşturulmuş, bütün ülkelerde yaşayan canlıların hayatî ihtiyaçlarının karşılanması yeryüzünün her tarafına dağılmış, insan türünün geçimi de çeşitli çalışma alanlarına bağlı kılınmıştır. Her varlığın statüsü söz konusu mekanizma çerçevesinde düzenlenmiştir. Gece

¹¹⁰ Hulusi Arslan, “Mâturidî’ye göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti”, Hikmet Yurdu, www.hikmetyurdu.com, 2009, sayı:4, s.78

¹¹¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.4

¹¹² Bakara 2/29, Câsiye 45/13

¹¹³ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.127

ve gündüze ait vakit ve saatlerin konumu, beşer ihtiyacına göre uzayıp kısalmaları da zikrettiğim prensibe bağlıdır."¹¹⁴

Metinden de anlaşılacağı üzere Mâturidî, yaratılmış olan her şeyde bir hikmet bulunduğunu eşsiz bir sistemin âlemin varlığında söz konusu olduğunu vurgulamıştır. Yine o, "O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun?"¹¹⁵ ayetini de bu bağlamda tefsir ederek, böyle bir bilginin sadece Allah'tan gelebileceğini bir beşer olan peygamberin bu bilgileri kendi nefsiyle bilemeyeceğini söylemiş, bu yaratılıştaki nizamın ve hikmetin Allah'ı bulmaktaki en büyük delillerden olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁶ Zaten ileride de bahsedileceği üzere İmam, kelam sistemini hikmet kavramı üzerine kurmuştur. O, âlemin yaratılışında da diğer her şeyde olduğu gibi hikmet kavramının varlığını vurgulamaktadır.¹¹⁷ Zira O, âlemde bulunan birtakım hayır ve şerlere dahi hikmet atfetmiş ve kâinatta var olan birtakım hayırlarda şer, şerlerde de hayırların olabileceğini; tamamen hayır veya tamamen şer olan bir şeyin mevcut olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁸ Bu yetkin olmayışın da beraberinde yetkin olanı arama çabasını getireceğini ve bu sürecin yaratıcının varlığına götüreceğini ifade ederek hidâyet vesilelerinden biri olan âlemdeki hikmete vurgu yaparak konuyu açıklamıştır.¹¹⁹

Görüldüğü gibi âlem, yaratılışıyla, düzen ve nizamıyla, içinde barındırdığı zıtlıklarla dahi yaratıcısına işaret eden bir yapıya bürünmüş haldedir. Bu durum insanı önce Allah'ı bulmaya ardından Yüce Yaratıcı'nın kudret ve lütfunun vukufuna varmasına vesile olacak hidâyet yoluna girmesini sağlayacaktır. Zira çalışmamızdan anlaşılacağı üzere Mâturidî'nin görüşleri de bu doğrultudadır.

¹¹⁴ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.34

¹¹⁵ Mülk 67/3

¹¹⁶ Bkz. Mâturidî, *Te'vîlâtü'l-Kuran*, XV,289-291

¹¹⁷ Emine Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, TDV yayınları, 2010 Ankara, s. 98

¹¹⁸ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.172

¹¹⁹ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.172

1.1.2. İnsan Fıtratı

Fıtrat, insanın doğuştan sahip olduğu bütün özellikleri ifade eden bir terim olarak tanımlanır.¹²⁰ Buna göre fıtrat, ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.¹²¹ İslam inancına göre de, her fert hak yolu bulabilecek istidat ve kabiliyette yaratılmıştır. Bu sözün diğer bir ifadesi, her insana Allah'a yönelme güç ve istidadı ilahî bir lütuf olarak verilmiştir.¹²²

Akıl, zekâ, tefekkür, estetik, zevk, inanmak, ahlak gibi ruhî-manevî kabiliyetleri sebebiyle insan, yaratılmışların en şerefli olanı olma payesini kazanmıştır.¹²³ Belli bir tabiat ve mizaç üzere doğan her çocuğun yaratılış ve tabiatında, Allah'ın "vahdaniyet" ve "rububiyet"inin şahidi olacak deliller vardır. Dolayısıyla, çocuk, Allah'ın varlığını ve birliğini bilmeye müsait olarak yaratılmıştır.¹²⁴

İnsanın yapısına ilahî bir lütuf olarak kodlanan bu yaratılış şekli göstermektedir ki, insan doğuştan gelen bir din duygusuna sahiptir. Bu durum, insanda inanma, sığınma, teslim olma ihtiyacı doğurmakta, zarurî olarak insanı "yüce bir varlığa" yönelmeye itmektedir.¹²⁵ Bu fitrî yaratılış sonucu, doğru yolu bulmaya meyleden insan hidâyet yoluna girerken, aksini gerçekleştiren insan ise dalâlete düşmektedir.

İmam Mâturidî'ye göre de durum böyledir. O, Allah'ın insanları iyiyi kötüden ayırmasını bilecek bir şekilde yaratmış olduğunu, onların aklî idraklerini de kötü davranışı çirkin, iyi tutumları da güzel gösterecek şekilde yarattığını söylemiştir.¹²⁶ Yani, Allah kullarına iyi ve kötüyü açıklamış, onları bu iki vasfı

¹²⁰ Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *DİA*, İstanbul 1996, XIII,47

¹²¹ Hökelekli, "Fıtrat", *DİA*, XIII,47

¹²² Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.33

¹²³ Coşkun, "Mâturidî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi", s.24

¹²⁴ Hanifi Özcan, *Mâturidî'de Dini Çoğulculuk*, İFAV, 1999 İstanbul, s.56

¹²⁵ Özcan, *Mâturidî'de Dini Çoğulculuk*, s.20

¹²⁶ El-Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s:282; Ayrıca bkz. Biçer, "Mâturidî'ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri", s.51

birbirinden ayırt edecek şekilde yaratmış ve kendi varlığını da fitri olarak insanoğlunun içine yerleştirerek hidâyet vesilesi kılmıştır.

وَالَّتَيْنِ وَالزَّيْتُونَ وَطُورِ سِينِينَ وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ

“*Tîn'e ve zeytûn'a andolsun. Sinâ Dağına andolsun, Bu güvenli şehre (Mekke'ye) andolsun ki, Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.*” Mâturidî, ayette geçen en güzel biçim kavramını yorumlarken, insanın görülüp müşahede edilebilecek en güzel şekilde yaratılmasına vurgu yapılmasına ek olarak; insanın Allah'ın vahdaniyetini kendisinde bulabilecek kadar kabiliyetli bir şekilde yaratıldığına da dikkat çeker.¹²⁷ Bu fitrî yaratılış daha öncede vurgulandığı gibi, insanın hidâyete ermesine, doğru yolu bulmasına kaynaklık eden en önemli faktörlerden biridir.

1.1.3. Bilgi Edinme Vasıtları

Fitri bir din duygusuyla, Yaratıcı'ya götüren işaretler barındıran âlem içerisine doğan insan, tüm bu lütuflara ek olarak vuku bulan olayları gözlemleyebilmesi ve değerlendirebilmesi için göz, kulak ve akılla donatılmıştır. Bu vasıtalarla mükellef olma hakkı kazanan insan, bilgiler üretmiş, bilgilere ulaşmış ve ulaştığı, ürettiği bilgiler vesilesiyle hidâyete mazhar olmuş yahut da dalâlete düşmüştür. O halde, kesin ve doğru bilgi ve bu bilgiye ulaştırıcı vasıtalar, hidâyete vesile olması hasebiyle konumuz açısından önem arz etmektedir.

İmam Mâturidî, bilginin ne olduğu, imkânı, değeri ve bilgi edinme yolları; bilginin nasıl meydana geldiği ve dini bilginin mahiyetinin ne olduğu gibi önemli meseleleri ele alıp tartışan ve İslam düşüncesinde kendine has bir bilgi kuramı oluşturan ilk kişidir.¹²⁸ Aynı zamanda o, kelim kitabı olan Tevhid'e de bilgi konusuyla başlayarak bu konuya ne kadar önem verdiğini göstermiştir.

¹²⁷ Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, XVII,264

¹²⁸ Muammer Esen, “Mâturidî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili”, *AÜİFD*, 2008, XLIX,46

Mâturidî'ye göre, nesne ve olayların gerçekliklerinin (hakaiku'l –eşyâ) bilinmesine götüren yollar idrak, haberler ve istidlâlden ibarettir.¹²⁹ O'nun bilgi sisteminde idrak yani duyular çok önemli bir yer işgal etmektedir. Çünkü idrak, hem dış dünya ve hem de iç dünyamızda olup bitenleri bilmemizi sağlayan bir bilgi kaynağıdır.¹³⁰ Mâturidî, idrakle ilgili fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir:

“İdrak duyular yoluyla olur. Bu, zıddı olan bilgisizliğin bahis konusu olamayacağı bilginin temel vasıtasını teşkil eder. Bu tür bilginin zıddı olan cehli benimseyene gelince, evet bilgiyi inkâr eden birinden haberdar olan herkes onu inatçı olarak isimlendirilir. Öyle ki hayvanların tabiatı bile bu durumda bulunmayı istemez. Çünkü her bir hayvan, varlığını sürdürmeye de mahvetmeye de vesile olan şeylerin farkında olduğu gibi haz ve eleme götüren nesnelere de hisseder, söz konusu telakkiyi benimseyen kimse ise bu gerçeği inkâr etmektedir.”¹³¹

Görüldüğü gibi Mâturidî, idraki bilgi edinme vasıtası saymayanları cehaletle niteleyerek duyuların nesne ve olayların hakikatine ulaşmakta ve hakikat yolu olan hidâyeti elde etmekte ne kadar önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir. Bir diğer bilgi edinme vasıtası ise, haberlerdir. Mâturidî'ye göre haberler; vahiy, Haber-i Rasûl ve genel haberler olarak üçe ayrılır. Esasen ona göre haberin, Allah ve insanlar olmak üzere iki kaynağı vardır. Buna göre, kaynağı bizzat Allah olan bir haber, Allah'tan Peygambere ulaşırken adına vahiy, Peygamber'den bize intikal ederken ise adına Haber-i Rasûl denir. Kaynağı insan olan haber ise, insanlardan kaynaklanan haberlerdir ve bu haberler bize çeşitli şekillerde ulaşırlar.¹³²

Mâturidî, duyular gibi haberi de önemli bir bilgi kaynağı olarak atfetmiş ve bunu inkâr edenleri de cehaletle suçlamıştır:

“Haberler üç nevidir, bunların her birini de inkâr eden önceki gruba katılmış olur. Çünkü o, bir haberden ibaret bulunan kendi inkârını da benimsememiş olur, yani reddi sırasında kendi inkârını da reddetmiş durumuna düşer. Onun bu davranışından kendi soyunun, adının, mahiyetinin, ayrıca sahip olduğu insaniyet

¹²⁹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.9

¹³⁰ Hanifi Özcan, *Mâturidî'de Bilgi Problemi*, İFAV, 2. Baskı, 1998 İstanbul, s.77

¹³¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.10

¹³² Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.11-12; Ayrıca bkz. Esen, “Mâturidî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili”, s.47

cevherine ve her şeye has isimlerin bilinmeyişi ve reddedilişi sonucu da çıkar. Bu durumda duyularla algılanan şeyin de bilgi sağlamayı ve görüp haber vermek istediği bir şey hakkında bilgi verememesi söz konusudur. Peki, böylesi, duyuları dışında kalan hususlarla ilgili olarak kendisine ulaşacak haberlerin bilgisine nasıl sahip olacak yahut yaşantısına ve gıdasına vesile olacak şeyleri nasıl öğrenecektir? Şüphe yok ki bunların hepsi kendisine haber yoluyla ulaşacaktır. Bu ise kibir ve inadın nihai noktasıdır.”¹³³

Mâturidî, açıklamasıyla haberin bilgi kaynağı olarak kabul edilmesinin akli bir zorunluluk olduğunu kanıtlamıştır. Haberler, İlahi dinler için bir nevi hidâyet yahut dalâlet yolunda, varlık alanları farklı olan Yaratıcı ve insan arasındaki köprü gibidir. Zira böylesi dinler, peygamberlerden gelen haberler vasıtasıyla insanlığa iletilmekte, bu haberlerle yaşanabilmektedir.

Mâturidî, peygamberden bizzat gelen yani vahiy konumunda olan haberi kesin bilgi kaynağı olarak görürken; mütevâtir ve haber-i vahid konumunda olan haberleri ise şu şekilde yorumlamıştır:

“Mütevâtir haber, peygamberlerden bize ulaşan haberler yanılmaları ve yalan söylemeleri muhtemel bulunan kişilerin dilinden ulaşmaktadır. Çünkü onlar peygamberlerde olduğu gibi doğruluk ve masumiyetlerini kanıtlayacak herhangi bir delil veya belgeye sahip değildir böyle bir haberin gereği incelemeye alınmasıdır. Eğer bir haberin yalan olmasına hiçbir şekilde ihtimal verilmiyorsa kendisine böyle bir haber ulaşan kimsenin yapması gereken şey, onu masumiyetine açık belge bulunan birinden (peygamberden) bizzat duyduğu bir söz gibi telakki etmesidir, işte mütevâtir haberin vasfı bundan ibarettir. Haber-i vâhid, diğer bir haber de vardır ki ilim gerektirmede ve rahmet peygamberinden gelen bir hak olduğuna şehâdet etmekte bu dereceye ulaşamaz. Onunla amel etmek veya hiç dikkate almamak gibi bir alternatif söz konusudur. Bu da, râvilerin durumlarını iyiden iyiye incelemeye, haberin muhtevâsından çıkacak sonucu değerlendirip kesinlikle sahip olan nas çerçevesinde olabilirliğini belirlemeye bağlıdır. Bu işlemlerden sonra ağır basan tarafla yani almak veya terk etmek şıklarından biri ile amel edilir.”¹³⁴

Metinde dikkat çeken nokta Mâturidî'nin haberler konusundaki hassasiyetidir. O, mütevâtir haber için “yanılmaları ve yalan söylemeleri muhtemel”

¹³³ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.11

¹³⁴ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.12

ifadesini kullanarak, gelen haber mütevâtir vasfını taşısa dahi incelenmesini uygun görmüştür. Bu da onun haberler ve aslında tüm bilgi vasıtaları hususunda ne kadar ince düşündüğünü ve bilgi edinme konusuna önem verdiğini gösterir.

Buraya kadar olan konumuzu toparlayacak olursak; fiziki dünya ile ilgili bilginin kaynağı duyuvar, geçmişle ilgili bilginin kaynağı ise haberlerdir.¹³⁵ Ancak, bize ulaşan bilgileri değerlendirip yorumlayacak, doğruluklarına yahut yanlışlıklarına karar verip bunlar arasında tercih de bulunacak kabiliyete sahip bir vasıtaya daha ihtiyaç vardır. Bu vasıta ise hidâyet ve dalâlet yolunda en önemli göreve sahip olan akıldır.

Mâturidî'ye göre akıl, duyulur âlem ile duyulmayan âlemi anlamaya yardımcı olan, insanı düşünmeye sevk ederek gerçeğe vukufunu sağlayan bir bilgi vasıtasıdır.¹³⁶ “Akıl yoluyla bilgi edinme şekli” anlamına gelen istidlâli bilgi, Mâturidî'nin tanımından da anlaşıldığı gibi objeyle doğrudan ilişki kurularak elde edilen bir bilgi olmayıp, görünenler ve bilinenler aracılığıyla ulaşılan dolaylı bir bilgidir.¹³⁷

Mâturidî'nin belirttiğine göre, filozoflar akla “küçük âlem” adını verirler.¹³⁸ Dolayısıyla akıl, bütün varlıklarda ve âlemde bulunan, Allah'ın vahdaniyet ve rububiyetinin delillerini anlamaya ve bilmeye müsaittir. Yani akıl, kullanıldığı ve ondan faydalanıldığı takdirde âlemi bilme kavrama prensiplerini kendisinde taşımasından dolayı, âlemin yaratılış hikmeti ve tevhid dininin delilleri de dâhil, insanların ihtiyaç hissettikleri bazı temel şeyleri bilebilmesini sağlayacak bir güç ve meleke durumundadır.¹³⁹

Aklın yaratılış hikmetlerinden birinin de ibret almak ve tefekkür etmek olduğunu söyleyen¹⁴⁰ Mâturidî, akli hem rasyonel akletme anlamında, hem de

¹³⁵ Özcan, *Mâturidî'de Bilgi Problemi*, s.73

¹³⁶ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.14

¹³⁷ Özcan, *Mâturidî'de Bilgi Problemi*, s.124

¹³⁸ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.5

¹³⁹ Özcan, *Mâturidî'de Dini Çoğulculuk*, s.80

¹⁴⁰ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.208

kâinatın yaratılış hikmetine işaret eden bir vasıta olarak kullanmıştır.¹⁴¹ Bu bağlamda aklının kullanan insan, bir taraftan yaratılıştan gelen fitrî bir özellik olarak doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırt edebilme yetisini geliştirirken, diğer taraftan da yaratılış hikmetinin vukufuna ererek hidâyet yolunu seçecektir.

Mâturidî tefsirinde de aklın kullanımına dikkat çekmiş ayetler ışığında bu önemi vurgulamıştır. O, “*Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.*”¹⁴² ayetini açıklarken Allah'ın yeri ve göğü yaratılanların istifadesi için yarattığını, âlemde Allah'ın hikmetinin ve rububiyetinin delilleri olduğuna dikkat çekerek bu delillerin anlaşılabilmesi için de düşünmeye istidlâl etmeye gerek olduğunu söylemiştir.¹⁴³ Yine o, “*Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?*”¹⁴⁴ ayetini açıklarken de yeryüzünde Allah'ın tevhidini ve kudretini gösteren işaretler olduğunu belirtir ve bunun örneklerini verir. Ağaçlar, çeşit çeşit bitkilerde ve bunların yaratılışında eşsiz nizam ve istikrarın işareti görülürken; insan kendi nefesine baktığında ise Allah'ın ulûhiyetinin ve rububiyetinin, yeniden dirilmenin, nimete teşekkür etmesinin gerekliliğinin ve ibadetin işaretlerini görür. Ayrıca insanın yaratılış evreleri ulûhiyetin işaretidir ve tüm bu işaretler istidlâl yoluyla fark edilir.¹⁴⁵ Mâturidî, bu ve benzeri birçok ayette insanın istidlâle teşvik edildiğini söyleyerek, bu sayede kişilerin gerçeğe vakıf kılınıp isabetli yolu yani hidâyet yolunu bulacaklarını vurgulamıştır.¹⁴⁶

Mâturidî istidlâlin gerekliliğini ise şu şekilde beyan etmiştir:

¹⁴¹ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.106

¹⁴² Bakara 2/164

¹⁴³ Bkz. Mâturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kuran*, I, 269-301

¹⁴⁴ Zâriyat 50/20-21

¹⁴⁵ Bkz. Mâturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kuran*, XIV,138-139

¹⁴⁶ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.14

“Akıl yürütme yoluyla bilgi edinmenin gerekliliği birkaç esasa dayanır. Onlardan biri gerek duyu gerek haber yoluyla bilgi edinmenin istidlâle olan zaruri ihtiyaçtır. Ayrıca gelen haberin yanılmaya ihtimali bulunan veya bulunmayan türüne dâhil olduğunun belirlenmesi, bundan başka peygamberlerin mucizeleriyle sihirbaz ve diğerlerinin göz bağıcılığının ayırt edilmesi ve bir de mûcizelerin tam anlamıyla tanınması, yani gösterilen fevkalâdeliklerde düşünülebiyecek beşerî yeteneklerin hesaba katılması ve onları gösterenlerin genel davranışlarının göz önünde bulundurulması gibi hususlarda akıl yürütmeye ihtiyaç vardır; ta ki bütün aydınlığı ile bâtil da zulmetiyle ortaya çıksın.”¹⁴⁷

İfadelerden de anlaşıldığı üzere istidlâl her türlü iş, temel ve düzenlemenin kendisine dayandırılması gereken çok önemli bir hidâyet vasıtasıdır.¹⁴⁸ İmtihan için dünyaya gelen insanın, hidâyet yolunda ki en büyük destekçilerinden olan bilgi edinme vasıtaları, yani duyular, haberler ve akıl, insanı daha donanımlı, güçlükler karşısında daha güçlü, olaylar karşısında daha bilinçli kılar. Bu vasıtalar sayesinde ki insan duyularla algılayıp, haberlerle işittiği her şeyi aklın süzgecinden geçirebilmekte, kendisini hidâyet veyahut da dalâlet yoluna sevk edecek fiilleri gerçekleştirebilmektedir.

1.1.4. Peygamber

Peygamber, Allah’tan vahiy yoluyla aldığı bilgileri ve emirleri tebliğ etmek, muhataplarını hak dine çağırarak görevlendirilen yüksek vasıflı kimsedir.¹⁴⁹

Her peygamber, seçilmiş en akıllı insandır; ayrıca fetanet sahibi olup insanlar içinde idrak kapasitesi en üstün olandır. Sıdk ve emanet sahibi olduğu içinde insanların en doğru sözlüsü ve en güveniliridir. Tüm bu üstün meziyetlerinin yanında peygamberler, Allah’ın bahsettiği hüküm, hikmet ve kitap ile de desteklenmişlerdir. Ayrıca onlar, risalet görevleri devam ettiği sürece yüce Allah ile vahiy ilişkisi içerisindeyler. Onların akılları asla bir takım evhamlar ve hayal ürünü bozuk istek ve arzularla yanılmaz ve hatta yanılılamaz. Peygamberler, diğer insanlardan farklı

¹⁴⁷ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.14

¹⁴⁸ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.285

¹⁴⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Peygamber”, *DİA*, 2007 İstanbul, XXXIV,257

olarak, doğrudan doğruya Allah'tan aldıkları fizik ve metafizik, diğer bir ifade ile şehadet ve gayb âlemlerine ait saf ve doğru bilgilerle mücehhez oldukları için onlar, hem kendileri münevver olup hem de başka insanları aydınlatma kabiliyetine sahiptirler.¹⁵⁰

İnsanlık tarihine bakıldığında görülecektir ki, hak yoldan ayrılıp beşeri arzulara mahkûm olan, yeryüzünde fesat çıkarıp kötülük yayan her topluluğa mutlaka kurtarıcı olarak bir peygamber gönderilmiştir.¹⁵¹ Zira Kuran-ı Kerim'de “*Şüphesiz biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Hiçbir ümmet yoktur ki, aralarında bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın*”¹⁵² ayetiyle de insanlığı hidâyete sevk etmek ve kurtuluşa erdirmek için peygamberler gönderildiği vurgulanmıştır. Yani, Yüce Allah doğru yolu gösterecek peygamberler göndermiş, bunlara inzal ettiği kitaplarla hakkı, hakikati, doğruyu, güzeli öğretmiş, iman edip itaat edenlerin kurtuluşa ereceğini, bunun aksine inkâr edenlerin itaatsizlerin, azıp sapanların bedbaht olacağını bütün akıl sahiplerine bildirmiştir.¹⁵³ Mâturidî, “*Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Oysa kâfirler hoşlanmasalar da Allah, nurunu tamamlamaktan başka bir şeye razı olmaz. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir.*”¹⁵⁴ ayetlerini de bu bağlamda tefsir ederek, Allah'ın nurunun İslam olduğunu, hidâyet derken de iki şeyin anlaşıldığını söylemiştir. Birincisi yaptıklarıyla iyiliklere ve hayırlarla vesile olan hidayete erdiren bir peygamber, ikincisi ise Kuran'dır. Mâturidî, her ikisinin de hidâyet vesilesi olduğunu söylemiş, insanların hem peygamberlerle hem de Kuran'la hidâyete kavuştuklarını belirtmiştir.¹⁵⁵

Peygamberliğin gerekliliği mevzusu Mâturidî'nin oldukça fazla üzerinde durduğu bir konudur. Zira peygamberler hidâyete elçileri¹⁵⁶ olmaları hasebiyle de

¹⁵⁰ M. Zeki Duman, “Fitrî Din, Akıl, Peygamber ve Kitap”, Usûl İslam Araştırmaları, s-3,2005, s.31

¹⁵¹ M. Saim Yeprem, *Mâturidî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, TDV yayınları, 2011 Ankara, s.25

¹⁵² Fatır 35/24

¹⁵³ Cihad Tunç, “İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalâlet”, *EÜİFD*, s-6, 1989 Kayseri, s.38

¹⁵⁴ Tevbe 9/32-33

¹⁵⁵ Bkz. Mâturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VI,347-350

¹⁵⁶ Tevbe 9/33, Fetih 48/28

gerekliliklerinin ispatlanması çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Onun bu konudaki görüşlerini maddeler halinde şöyle özetleyebiliriz:

1. Nefsin yapısında kurtuluş umduğu yerde kişiyi helâke götürecektir ve fayda beklediği yerde ona zarar getirecek bir bilgisizlik ve hoyratlık vardır. Bu bağlamda insan, kendisini nefsinin aşağı arzularına teslim etmekten alıkoyacak, bütün davranışların sonuçlarını bilen bir yol göstericiye ihtiyaç duyar ki o da Peygamberdir. Bu sayede kişi nefsinin Peygamberin göstereceği doğrultuda eğitip doğru yolu(hidâyeti) bulabilir.¹⁵⁷
2. Kâinatın eşsiz yapısı ve düzeninin kavranabilmesi, hayvanların hikmetlerinin öğrenilebilmesi, yeryüzündeki bütün nesnelere mahiyetinin anlaşılabilmesi için; Allah'ın tüm bunları kendisine bildireceği bir zatın mevcudiyeti gerekli olmuştur; o zat da Peygamberdir. Peygamber sayesinde insanlar, alacakları besinleri seçebilir ve hayatlarını sürdürebilirler. Bu sayede de insan, dini görevlerini yerine getirip dünya hayatını başarıyla tamamlayarak hidâyete mazhar olabilir.¹⁵⁸
3. Allah'ın kendisi için verdiği nimet ve lütufların bilincine varan insan bunlara karşılık şükran duygusu içerisine girer ve teşekkür etmenin yollarını aramaya başlar. Ancak yaratıcıdan başka hiçbir akıl nimetlerin hakkını tam manasıyla eda etmenin yolunu bilemez. O halde nimetlerin sahibinden bilgi alıp akla haber verecek birinin peygamberin bulunması gereklilik kazanır.¹⁵⁹
4. Anlaşmazlık her türlü bozukluğun temeli ve her türlü çöküntünün başlangıcıdır ve bütün bunlar akılların onaylamayacağı şeylerdir. Ancak insan yapısı içinde barındırdığı özellikler hasebiyle bazen anlaşmazlıklara düşebilmektedir. İşte bu nokta da insan, kendisine yol gösterecek, yaratılış amacının vukufuna varmasını sağlayacak, kendisini hidâyet yoluna yönlendirebilecek bir zata ihtiyaç duyar ki o da Peygamberdir.¹⁶⁰
5. Peygamber göndermede hatırlatma, insanları uyarma ve yanlış yola dikkat çekme faydaları vardır. Bu durum kişileri istidlâle özendirir, akıllarını

¹⁵⁷ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.224

¹⁵⁸ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.225

¹⁵⁹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.227

¹⁶⁰ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.228

kullanıp tefekkürde bulunmalarına çağırır.¹⁶¹ Aklını kullanarak tefekkürde bulunan insan da hidâyet yolundaki en büyük adımı atmış demektir.

Maddelerden de anlaşılacağı üzere, Mâturidî, nübüvvet meselesinin mevcudiyetine aklî bir zorunluluk olarak hükmetmenin vazgeçilmez bir durum arz ettiğini söyler.¹⁶² Konumuz açısından da peygamberler, insanlara adalet ve doğruluğun belirtileriyle bunların zıddı olan zulüm ve yalanın alâmetlerini göstererek, onları hidâyete yönlendiren ve dalâlete karşı uyarıcı bir mahiyete sahiptirler. Zira onlar mahiyeti tam manasıyla anlaşılabilen her şeyi açıklığa kavuşturacak olan kişilerdir.¹⁶³

1.1.5. Kuran

Kuran, Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde Hz. Muhammed'e indirilen, okunmasıyla ibadet edilen, başkalarının benzerini yapmaktan aciz kaldığı Arapça müciz bir kelam olarak tanımlanır.¹⁶⁴

Tanımdan da anlaşılacağı üzere Kuran ilahi kaynaklı bir metindir. Ancak buna inanmayan, Kuran'ın bir beşer eseri olduğunu iddia edenlere karşı Mâturidî Kuran'ı anlatarak şöyle bir cevap verir:

“Seviyeli ve derin manalı söz söyleme sanatının iki nevi olduğu tespit edilmiştir. Birincisi güzel düzenlemeye ve hoşça giden bir kompozisyona dayanan şiir sanatı, ikincisi ise kehanet sanatıdır. Bu ikincisi Arap dilindeki ifade kalıplarını kullanmak suretiyle vukuundan önce olayları haber verme esasına dayanır. Kur'an-ı Kerim'e gelince, onun kendisine has söz dizisiyle şairlerin eserlerinden, manalarıyla da kâhinlerin sözlerinden üstün olduğu

¹⁶¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.231

¹⁶² Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.225

¹⁶³ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.224

¹⁶⁴ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.191

tespit edilmiştir. Bu suretle de Kur'an'ın insan sözü olmadığı ortaya çıkmıştır.”¹⁶⁵

Peygamberler, insanların dalâletten kurtulup hidâyete ermelerine sebep olduğu gibi başta Kuran olmak üzere bütün ilahî kitaplar da insanların hidâyetine sebeptir.¹⁶⁶ Kulunun en kuvvetli ve zayıf yönlerini bilen Allah, kitap göndermekle insanı ortada kendi haline bırakmamış, hayatını hangi ölçülere göre tanzim edeceğini de bildirmiştir.¹⁶⁷ Zira vahyin hedef ve gayesi de, insanlığı hidâyete çağırmak, cahilliği ve günahkârlığı nedeniyle yüz çevirdiği hidâyeti onlara sunmaktır.¹⁶⁸

Kuran, hem hidâyet hem de hidâyet delillerini bizzat içinde toplayan bir kaynak olarak;¹⁶⁹ ilahi bir tecelli olarak tebdil, tağyir ve tahriften korunmuş bir şekilde kıyamete kadar indirildiği halini muhafaza edecektir.¹⁷⁰

1.2. Ezelî İrade'nin Rolü

Allah'ın “seçmek ve dilemek” anlamlarına gelen kemal sıfatlarından biri olan iradesi¹⁷¹ ezelî ve ebedî olma özelliği taşımaktadır. Kur'an perspektifinden meseleye bakıldığında ise, Allah'ın iradesinin hiçbir engel tanımayarak her şeyi kapsadığı¹⁷² ve insanın iradesinin etki alanının da Allah'ın külli iradesiyle sınırlandırıldığı¹⁷³ görülür.¹⁷⁴ Buna rağmen, Allah'ın iradesinin mutlaka amaçlı, anlamlı, hikmetli ve adil olduğu, kulları için asla zulmü, kötülüğü ve meşakkati murad etmediği¹⁷⁵ de bildirilmektedir.¹⁷⁶ Zira Allah'ın cömertliği, rızık vermesi,

¹⁶⁵ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.261

¹⁶⁶ Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, s.254

¹⁶⁷ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.92

¹⁶⁸ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.92

¹⁶⁹ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.91

¹⁷⁰ Gölcük-Toprak, *Kelam*, s.83

¹⁷¹ H. Arslan, M. Bozkurt, *Sistemantik Kelam*, Medipres Yayınları, 2012 Malatya, s:188

¹⁷² Maide 5/17-18, Yunus 10/108, Hac 22/14

¹⁷³ İnsan 76/30, Tekvir 81/29

¹⁷⁴ Temel Yeşilyurt, “Gazalî'ye Göre Allah'ın İradesi”, *HAÜİFD*, 1998, s-4, s.189

¹⁷⁵ Bakara 2/26, Mümin 40/31

affetmesi, yaratması, yardımı, insanı imana ve hidâyete ulaştırması iradesine bağlı olarak gerçekleşmektedir.

Mâturidî'ye göre, Allah'ın tekvinî ve teşriî irade şeklinde sınıflandırılabilen Ezelî İradesi'nin özellikleri, aynı zamanda O'nun iradesini diğer varlıkların iradesinden ayırmaktadır. Bunlar arasında birincisi olan tekvinî irade, Allah'ın saltanat ve hükümranlığı altında tasvip etmeyeceği ve istemeyeceği bir şeyin meydana gelmesinin imkânsızlığını ifade eder. Allah'ın iradesi olmuş ve olacak her şeye şamildir ve O'nun iradesinin dışında hiçbir şey gerçekleşmez. Âlemde hayır ve şer ne varsa Allah'ın iradesi altında olmaktadır. Allah'ın meşîeti de iradesine uygun olarak her şeye şamildir. Allah dilemedikçe kulun dilemesi veya kulun Allah'ın dilemesinin aksine bir şeyi dileyerek gerçekleştirmesi mümkün olmadığından, Allah'ın bir şeyi dilediği halde gerçekleşmemesi veya olmamasını dilediği halde gerçekleşmesi imkân dâhilinde değildir.¹⁷⁷

Teşriî irade ise, Yüce Allah'ın “emretmek”, “yasaklamak” veya “izin vermek” şeklindeki iradesidir.¹⁷⁸ Emredilmesi gerekli olanı emretme, yasaklanması gerekli olanı ise nefyetme fiillerinin Allah'ın hükümranlılık ve rubbiyetinin yerini bulması için şart olduğunu söyleyen Mâturidî, bu teşriî irade sayesinde Allah'ın mülkü ve iktidarı alanında herhangi başka bir iradenin söz konusu olamayacağını ispatlandığını söyler.¹⁷⁹

Allah'ın iradesi, yalnızca hayra, iyiye, güzele ve doğruya yöneliktir.¹⁸⁰ Allah'ın yarattığı her bir mahlûkun üzerinde Allah'ın nimetlerinin izi açık, cömertliğinin kanıtları belirgindir. Yine O'nun vücuda getirdiği her yaratıkta – birliğini kanıtlayan kuruluşu sebebiyle- hikmeti mevcuttur, egemenliğinin şaşmaz delili ve iradesinin aksamayan geçerliliği ise her bir fiilin hikmetli olması sebebiyle

¹⁷⁶ H. Yunus Apaydın, “İrade”, *DİA*, 2000 İstanbul, XXII,381

¹⁷⁷ El-Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s:211, 282; Ayrıca Bkz. Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.192

¹⁷⁸ Arslan-Bozkurt, *Sistemik Kelam*, s.189

¹⁷⁹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.389

¹⁸⁰ Arslan-Bozkurt, *Sistemik Kelam*, s.189

besbellidir.¹⁸¹ İnsanın hidâyete ermesi yahutta dalâlete düşmesi de bu hikmet bağlamında kulun cüzî iradesi sonucu gerçekleşmekte ve Allah tarafından yaratılmaktadır.

1.2.1. Hikmet

Hikmet, “hükmetmek”, “yargıda bulunmak”, “iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek” anlamına gelen hüküm mastarından isim olup “tam isabet her şeyi yerli yerine koymak” demektir.¹⁸²

Kelamcılar, dil âlimlerinin hikmeti “hem bilgide hem de fiil ve davranışta mükemmellik ve kusursuzluk” şeklinde açıklamalarından da hareketle bu konuyu Allah’ın ilminde ve fiillerinde olmak üzere iki yönüyle ele almış ve felsefi literatürde olduğu gibi birincisine “nazarî hikmet”, ikincisine “amelî hikmet” adını vermişlerdir.¹⁸³ Yani, hikmet kelimesinin bilgi ve eyleme yönelik anlamları bulunmakta; Allah’a ve kula izafesi bakımından farklı manalara gelmektedir. Âlimler, Allah’a nispet edilen hikmette, bilgi ve fiil açısından olgunluğun doruk noktasında bulunmayı temel anlam olarak kabul etmişlerdir. Buna göre hâkimin bir anlamı da “bütün nesnelere ve olayları en üstün ilimle bilen”, diğeri de “bütün tabiat nesnelere ahenkli, sağlam ve sanatkârane yaratıp sürdüren” şeklinde izah edilmiştir.¹⁸⁴

Mâturidî’nin teolojik sistemi içerisindeki en temel kavramlardan biri hikmettir. Zira o, insanın hidâyete erişmesi ve dalâlete düşmesi durumları da dâhil olmak üzere Allah’ın bütün fiillerini hikmete dayandırmakta ve ortaya çıkan teolojik sorunları bu kavramla çözümlenmeye çalışmaktadır. Her şeyi yerli yerinde gerçekleştiren adalet ve lütuf bağlamında yaratan Allah-u Teâlâ’nın, insanı hikmetsiz bir şekilde hidâyete sevk edeceği yahut da dalâlete düşüreceği düşünülemez kadar abes bir durum arz eder. Zira emir ve nehiylere muhatap kılınmış, kendi

¹⁸¹ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s:170

¹⁸² Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.128

¹⁸³ M. Kara, “Hikmet”, *DİA*, c:17, İstanbul 1998, s.511

¹⁸⁴ Arslan, “Mâturidî’ye göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti”, s.74

seçimlerini yapabilecek donanımlarla yaratılmış olan insanın, hikmetsiz bir şekilde cebrî bir muameleye tabii kılınması imkânsızdır.

Mâturidî, yaratılan her şeyde olduğu gibi evren ve insanın yaratılışını da hikmet kavramıyla bir anlam çerçevesine oturtmaya çalışır.¹⁸⁵ Nasıl ki, İlahî hikmet anlayışı genel ulûhiyet telakkisinden bağımsız düşünüleliyorsa, İlahî hikmet'in insan ile olan irtibatı da âlem fikrinden bağımsız ele alınamaz. Zira insan ile tabiat arasında hem var olma hem de bu varlığı sürdürme noktasında bir ilişki zemini vardır. Mâturidî için, Allah'ın hikmeti kavramı, sadece evrenin yaratılışındaki hikmeti kapsamaz ayrıca evrenin yapısı ve işleyişini yöneten ve belirleyen etkin bir ilke olma niteliğini de taşır.¹⁸⁶ Zira Allah ile yaratma fiili yan yana geldiğinde hikmet düşüncesinin kapıları aralanmış olur.¹⁸⁷

Mâturidî düşüncesinde hikmet, eylemin beceriksizce yapılmasına neden olan bilgisizlik sonucu gerçekleşmiş ahmaklığın karşıtı olarak görülür; çünkü ahmakça yapıldığı söylenen bir eylem ya işlevsizdir ya da yanlış bir işlevi yerine getirir. Aynı zamanda hikmet, abes eylem olan amaçsızlık kavramının da karşıtı sayılır.¹⁸⁸ Duyulur âlemde hikmet çerçevesinin dışına çıkmaya sebep teşkil eden ve kişiyi buna yani dalâlete sevk eden şey onun bilgisizliği veya ihtiyacıdır. Bunlardan ikisi de Allah'tan uzak olan şeylerdir.¹⁸⁹

Mâturidî, birincisi adl, ikincisi fazl (lütuf) olmak üzere hikmetin iki şeklinden bahseder. Allah'ın adaleti gibi lütüfkârlığı da hikmetinin bir tezahürüdür. Zira “her şeyi yerli yerine koymak” şeklinde tarif edilen adlin de dereceleri vardır. Bir kısmının yerine getirilmesi ihsan ve lütuf konumunda iken diğer kısmı adl ve hikmet çerçevesinde değerlendirilir.¹⁹⁰ Çünkü lütuf ve adl, fâilin meşru olarak yapabileceği her işe ait olan ve umum ifade eden iki isim olup, birincisi fâilin dilerse

¹⁸⁵ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.30; Ayrıca bkz.. Arslan, “Mâturidî'ye göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti”, s.78

¹⁸⁶ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.34

¹⁸⁷ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.91

¹⁸⁸ Pessagno, J. Meric, “Mâturidî Düşüncede Kötülük Kavramının Kullanımı”, Çev: Fethi Kerim Kazanç, *ODMÜİFD*, 1998, s-10, s.462

¹⁸⁹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.276

¹⁹⁰ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.179

terk edebileceği, dilerse de lutufkârlık ve iyilikseverliği yüzünden yapabileceği bir şey olması açısından hususilik içerir.¹⁹¹

Mâturidî, faydalı ve zararlı cisimleri yaratmanın hikmetlerini, ilâhî fiilin fayda ve zararlar nitelendirilemeyeceğini, çirkin ve güzel nesnelere bu vasıflarıyla birlikte icat edilmesinin hikmetin özünü oluşturduğunu ve her şeyi yerli yerine koyma ilkesini gerçekleştirdiğini, ayrıca Allah Teâlâ'nın kendisinin ihtiyacından dolayı değil zâfî bir niteliği olarak yaratma eylemini gerçekleştirdiğini söyler.¹⁹² Daha öncede belirtildiği üzere o, her şeyde bir hikmet arar örneğin, eziyet veren nesnelere ve çirkin manzaraların yaratılmasının, duyu organlarında hastalıklar meydana getirilmesinin hikmetini şöyle izah eder:

“Bütün insanların duyularını aşan varlık hakkında olumlu veya olumsuz bir inanca sahip olmuşlardır. Onların bir kısmı bu varlığa boyun eğmiş bir kısmı da bilmezlikten gelerek aşağı arzularına önem vermiştir. Şayet Allah duyular dünyasında sözü edilen şeyleri yaratmamış olsaydı insanlar çirkinini güzelden, eziyet vereni faydalıdan ayıramaz, bunu yapamayınca da onların akli çirkinini güzelden, elem vereni lezzet verenden tefrik edip anlayamazdı. Allah kâinatı söz konusu edildiği şekilde yaratmıştır ki insanlar duyular alanına giren farklı şeyler sayesinde bu alanın dışında kalanları benzetme yoluyla anlamış ve böylece müşahedeyi aşan her inanç konusunun mahiyeti müşahede edebilenle mukayese edilerek tanınmış olsun.”¹⁹³

Metinden anlaşılacağı üzere, Allah-u Teâlâ hikmeti gereği her şeyi birkaç yönlü yaratmıştır. Bu sayede insanın farkındalığı artırılmış, doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırt etmesine vesile olunarak hidâyet-dalâlet yollarından birini seçmesine fırsat verilmiştir. Ayrıca Mâturidî, mahlûkatın zararlı ve faydalı olmak üzere iki statüde yaratıldığını belirtmiştir.¹⁹⁴ Ancak Mâturidî, Allah'ın faydalı ve zararlı nesnelere yaratan olduğunu söyleyerek, bu sayede akılla donattığı ve bilgi edinmeye ehil kıldığı insanların nimetler ve belalarla her şeyi yerli yerine koyma çizgisi

¹⁹¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.158

¹⁹² Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.217

¹⁹³ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.211

¹⁹⁴ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.223

üzerinde imtihana tabi tutulacaklarını, hidâyet yahut da dalâleti seçeceklerini söylemiş, bundaki hikmeti de izah etmiştir.¹⁹⁵

İnsanın emir ve nehye de hikmet bağlamında muhatap kılındığını söyleyen Mâturidî, bu konudaki görüşlerini ise şöyle izah eder:

“Allah insanları en güzel biçimde yaratmış, yeryüzünde bulunan her şeyi, ayrıca hem yeryüzünün hem de semânın bereketlerini insanların emrine vermiştir. Hâlbuki onlardan, bu ilâhî lütfun, mukabelede bulunma veya kul tarafından kazanılmış bir hakkı Allah’ın ödemesi durumunu doğuracak hiçbir davranış vuku bulmamıştır. Bu tür nimetleri kıymetlerini bilmeyene vermek aklın doğru bulmayacağı bir şeydir, çünkü bu davranışta nimetleri heba edip yok yere harcamak gibi bir sonuç vardır. Şu halde insanların sevmeye ve teşekkürle lâyık olanı tespit edebilmeleri için nimetleri veren tanınmaları gerekli olmuştur. Cenâb-ı Hak bu emir ve nehye mükâfat ve cezayı da eklemiştir ki özendirme ve sakındırma ilkeleri yeterince etkili olabilsin.”¹⁹⁶

Hidâyet vesilesi olarak insanlara gönderilen peygamberlerin gerekliliği mevzusu ele alınırken ifade edildiği gibi, insana lütfu ve keremiyle her şeyi ihsan eden Yüce Yaratıcı’ya şükretmenin yollarını bize en doğru şekilde, yaratıcıyla iletişimde olan bir zât gösterebilir. Peygamberler, Allah’tan almış oldukları haberlerle insanları emir ve nehiylere muhatap kılarak bir taraftan onların hidâyetlerine vesile olurken diğer bir taraftan da insanın şükrünü ifade edebileceği fırsatlar sunmuş olurlar. Bu bağlamda anlaşılmaktadır ki emir ve nehiylerde hidâyet yolunda, Allah’ın eşsiz hikmetinin bir gereği olma özelliği taşımaktadırlar.

1.2.2. Tevbe

İnsanın hidâyete ermesini sağlayan en önemli şeylerden biri de Kuran-ı Kerim’de de ifade edildiği üzere¹⁹⁷ yaptıklarından pişmanlık duyup tövbe etmesidir. Tevbe meselesi tamamen Allah’ın iradesinde olmasından dolayı Ezelî İrade başlığı

¹⁹⁵ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.217

¹⁹⁶ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s:224

¹⁹⁷ Bakara 2/160, Nisa 4/26, Araf 7/153

altında ele alınmıştır. Zira kul sadece tevbe eder ve Allah'tan affedilmesini diler ancak hüküm Allah'ındır.

Tevbe, “dönmek, dönüş yapmak, günden rücu etmek” anlamında mastar ve “dönüş” manasında isim olarak kullanılır. Terim olarak, “dinen günah sayılan bir davranıştan bu özelliği sebebiyle ve bir daha işlemek azmiyle dönüş yapıp vazgeçme olarak tanımlanır.¹⁹⁸

Mâturidî'de tevbe, dönüş yapmak ve pişmanlık duymak şeklinde tanımlamıştır.¹⁹⁹ O, tevbe konusunu daha çok ayetleri tefsir ederken işlemiştir. Örneğin; *“Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*²⁰⁰ ayetini yorumlarken *“Onlar, şöyle diyenlerdir: "Ey Rabbimiz! Bizden cehennem azabını uzaklaştır, gerçekten onun azabı sürekli bir helaktır!”*²⁰¹ ayetini örnek olarak göstermiş bu şekilde dua edenlerin tevbelerinin kabul olacağını, iyiliklerinin kötülüklerine bedel olacağını söylemiştir.²⁰² Yine o, *“Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin. Belki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter ve peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar. Onların nurları önlerinden ve sağlarından aydınlatır, gider. "Ey Rabbimiz! nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü senin her şeye hakkıyla gücün yeter derler.”*²⁰³ ayetini tefsir ederken günahlardan kurtulup felaha ermek hidâyeti elde etmek için tevbe etmek gerektiğini tevbenin günahları örttüğünü söylemiştir.²⁰⁴

Mâturidî, hangi tür günahların tevbesinin kabul olacağı ve kimlerin tevbe edebileceği hususunda Mutezile ve Hariciye ile köklü münazaralara girmiştir. Mutezile ve Hariciye mezhepleri tevbe edebileceklerin sadece mümin olmayanlar

¹⁹⁸ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.321

¹⁹⁹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.462

²⁰⁰ Furkan 25/70

²⁰¹ Furkan 25/65

²⁰² Bkz. Mâturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kuran*, X,277-278

²⁰³ Tahrim 66/8

²⁰⁴ Bkz. Mâturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kuran*, XV,269-271

olabileceğini ve büyük günah işleyenlerin kâfir olduğunu söylerken; Mâturidî, “*Ey İman edenler! Samimi bir tövbe ile Allaha dönün!*”²⁰⁵ ayetiyle “*Ey Müminler! Hepiniz Allah’a tövbe ediniz ki felaha eresiniz*”²⁰⁶ ayetini örnek göstererek tevbenin sadece günahkârlar için değil günahı olan müminler içinde geçerli olduğunu söylemiş günah işleyenlerden iman vasfının kalkmadığı görüşünü savunmuştur.²⁰⁷ Zira ona göre, küfür bir şeyi örtme anlamı taşıyan bir kavramdır; kebare işleyen kimse ise Rabbinin nimetlerinden hiçbirini gizlememekte ve O’nun hakkını inkâr etmemektedir. Bu yüzden kebare işleyen kâfir olması söz konusu değildir.²⁰⁸ Hatta Mâturidî’ye göre, Allah’ın rahmetini kebare işleyenlerden nefyettikleri için asıl küfre düşenler Mutezile ve Hariciyyedir.²⁰⁹ Mâturidî için, şirk olsun veya başkası olsun tövbe etmek ve nedâmet duymakla bütün günahlar bağışlanmaya konu teşkil etmektedir.²¹⁰ Yani dalâlete düşen bir insan tövbe ederek, Yüce Allah’ın eşsiz rahmetiyle hidâyet kapılarını aralayabilir ve salih bir kul olma yolunda adım atabilir.

1.3. İnsanın İradesi ve İstitaatı

İnsanın bir fiili gerçekleştirebilmesi için önce bunu isteyip irade etmesi ardından da bir kudretle bunu gerçekleştirebilmesi gerekmektedir. Peki, bu nasıl olmaktadır? İnsan her istediğini, her istediği an gerçekleştirebilir mi? Buna gücü her daim yeter mi? Eğer gücü yetmiyorsa sorgulanmanın hikmeti ve adaleti nasıl vuku bulacaktır? Bu ve benzeri sorular kelim tarihinde oldukça önemli bir yer tutmuş, sıkça tartışılmış ve kulun fiilleri adı altında aslî bir mesele haline gelmiştir. Çalışmamız da bu problematik İmam Mâturidî’nin penceresinden ele alınmaya çalışılacak böylelikle insanın hidâyeti elde ederken hür mü yoksa cebir altında mı olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

²⁰⁵ Tahrîm 66/8

²⁰⁶ Nur 24/31

²⁰⁷ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.431

²⁰⁸ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.432

²⁰⁹ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.433

²¹⁰ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.479

1.3.1. İrade

İrade terim olarak, “nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesi” veya “canlıyı kendisinden değişik mahiyetteki fiillerin doğmasını sağlayacak bir duruma getiren nitelik“ yahut ”bir fayda elde etme inancının ardından doğan eğilim” gibi değişik şekillerde tanımlanmıştır.²¹¹

Kuldan iradeyi tamamen kaldırıp onu bir robot gibi mütalaa eden cebr-i mutlak görüşü ile tam zıddı, tefviz-i mutlak görüşünün arasında ve fakat tefviz tarafında bir eklektizm getiren Mâturidî, hidâyetin ve dalâletin gerçekleşmesinde en etkin rolü oynayan insan iradesi konusundaki görüşlerini, insanların fiilleriyle birlikte ele alıp belirtmektedir.²¹²

Mâturidî, insan iradesinin hür ve bağımsız olduğunu kabul etmiştir.²¹³ Ona göre, yaratıcı olarak Allah, insana “cüz’î irade” sini vermiş, ancak onun sevk ve idaresi tamamen kendisine bırakmıştır. Bu noktada Mâturidî, Allah’ın, insan iradesine hiçbir müdahalesinin söz konusu olmadığı düşüncesindedir. Zaten iradenin kullanılmasında veya yönlendirilmesinde herhangi bir müdahale olacak olsa, insanın fiilinde hür olduğu iddia edilemez. Bu durumda hidâyeti elde etmede yahut da dalâlete düşmekte insanın sorumluluğunun izahı da zor olur. Aslında Mâturidî daha da ileri giderek, insanda mevcut cüz’î iradenin yaratılmamış olduğunu ileri sürmektedir.²¹⁴

Mâturidî, insanın cüz’î iradesinin yaratılmamış olduğunu söylerken tamamen kendi inisiyatifinde olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Bu iddiasını ise şöyle savunmuştur: Fiillerin iki açıdan meydana geldiğini söyleyen Mâturidî, fiillerin birinci açıdan kendilerine ait olmadığını ancak ikinci açıdan kendilerine ait olduğunu bildirmiştir. Birincisi bir şeyin yokluktan varlık alanına çıkışını bütün detaylarıyla zihninde şekillendirip, planlama ve bir fiili oluşacağı çevre, mekân ve belirleyici

²¹¹ Apaydın, “İrade”, *DİA*, XXII,380

²¹² Saim Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî, *İFAV*, 1997 İstanbul, s.289

²¹³ Mâturidî, *Kitâbü’l-Tevhîd Tercümesi*, s.310

²¹⁴ Sait Yazıcıoğlu, “Mâturidî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *AÜİFD*, 1988 Ankara, XXX,166

boyutlarıyla biçimlendirip gerçekleştirme olayı gibidir, öyle ki insan bu fiili işledikten sonra aynen tekrar etmek istese bunu gerçekleştirmeye imkân bulamaz. İkincisi ise, yasaklanan veya emredilen şeye yönelik olarak harekete geçmek yahut da geçmemek gibidir. Bu da Mâturidî'ye göre, insanın kendi cüzî iradesiyle tercih ettiği bir durumdur.²¹⁵

İnsanı fiillerinde yani hidâyet ve dalâleti gerçekleştirme de hür hale getiren belirtildiği gibi onun cüz'î iradesi ve kudretidir. İnsan, kendine verilen cüz'î irade ile fiilin olmasını diler ve gücünü o yönde kullanarak Allah tarafından yaratılan fiili kendine sıfat yapar böylelikle ya “hadî” olur ya da “dall” olur.²¹⁶ Kula gerçek manada fiilin nispet edilmesi gerektiğini ispat ederken, ısrarla, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını belirten Mâturidî, kulun fiilinde hem kulun iradesinin ve hem de Allah'ın iradesinin amil olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kulun iradesine bağlı olarak Allah bu fiilleri yaratır. Fiillerin Allah tarafından yaratılmasında insan cebir altında değildir, bu hususta hür irade demek olan “ihtiyar” geçerlidir.²¹⁷ Mâturidî bu hususta şöyle demektedir:

“Fiil ya irade ile ya baskı altında ya da sehven vuku bulur. Yüce Allah'ın kula ait fiil konusunda baskı veya gafletle nitelendirilmesi mümkün değildir, şu halde bunun irade ile gerçekleştiği vuku bulmuştur.”²¹⁸

Tüm bu bilgiler bağlamında insanda hidâyet ve dalâletin oluşmasına sebep olan fiilin oluşumu, irade bağlamında şu şekilde anlatılabilir. Her şeyden önce fiilin oluşumuna tesir eden şeyin ne olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Bir sebep olmalı ki fail harekete geçsin. Bu noktada muharrik sebep, insan iradesi olmalıdır. Ancak irade kelimesinin kök manasında bir istikrarsızlık söz konusudur. Başka bir ifade ile iradede bir gelme-gitme vardır. İnsan çeşitli şeyleri arzu eder. Bir anda istediği veya arzu ettiği şeyi bir müddet sonra istemeyebilir. Fakat öyle bir nokta vardır ki insan artık kesin karar vermiştir ve o istikamete yönelmiştir. İşte bu anda insanın iradesi “azm” e dönüşür. Bu “azm” le harekete geçen insan iradesiyle seçtiği

²¹⁵ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 292

²¹⁶ Süleyman Toprak, “İnsanın Fiilleri Konusunda Mâturidî ve Eş'arî Arasındaki İhtilaf”, *SEÜİFD*, sayı:3, 1990, s.168

²¹⁷ Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî*, s.298

²¹⁸ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.382

yolu, hidâyet yahut dalâlet yolunu tercih eder ve fiilini gerçekleştirir.²¹⁹ Fiilin gerçekleşme aşamasında ise insana Allah tarafından lütfedilen hür iradeyi gerçekleştirme vesilesi olan istitaat (kudret) devreye girer.

1.3.2. İstitaat

Sözlükte “boyun eğmek, itaat etmek” manasına gelen “tâa” kökünden türemiş olup “muktedir olmak, güç yetirmek” demektir. Terim olarak “kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç” olarak tanımlanır.²²⁰ Ayrıca, istitaat, vasıta ve aletlerin yerinde ve sıhhatli olmasından sonra, kulun bir fiili işlemek istediği anda Allah’ın onda yarattığı bir sıfat veya mevcudiyetiyle fiilin meydana gelmesi zorunlu olan tam kudret olarak da tanımlanır.²²¹

Mâturidî’ye göre, kulların fiilleri konusunda isabetli olan görüş, irade konusunda da ifade edildiği gibi fiilleri hakikat manasında hem Allah’a hem de kula nispet etmek şeklindedir.²²² Zira kula nispet edilmeyen bir fiil sonucu hidâyete nail olmuş yahut da dalâlette kalmış olan insanın emir ve nehye muhatap kılınıp, imtihana tabi tutulması hem hikmet hem de adalet açısından imkânsızdır.

Mâturidî için, fiile yönelmek, onu seçmek ve yapmak insanın işidir. Her şeyin yaratıcısı olan Allah ise insan fiilinin yaratıcısıdır. Dolayısıyla yaratma yönünden fiile tesir eden güç Allah’a aittir. Yani bir fiil kesb²²³ yönünden insana yaratma yönünden Allah’a atfedilir. Böylece bir kudret eserine iki kudretin tesiri söz konusu olur. Ancak bu durum fiilin gerçekleşmesine ve insanın iradesi kullanmasına mani değildir. Çünkü fiil iki kudret sahibinin her biriyle ayrı bir yönüyle ilgilidir.²²⁴

²¹⁹ Yazıcıoğlu, “Mâturidî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *AÜİFD*, XXX,164

²²⁰ Y. Şevki Yavuz, “İstitaat”, *DİA*, 2001 İstanbul, XXIII-399

²²¹ Adil Bebek, *Mâturidî’de Günah Problemi*, Rağbet Yayınları, 1998 İstanbul, s.65

²²² Mâturidî, *Kitâbü’l-Tevhîd Tercümesi*, s.292

²²³ İhtiyarî fiillerin meydana gelişinde kulun etkisini ifade eden terim. Bkz. Mustafa Çağrırcı, “Kesb”, *DİA*, 2002 İstanbul, XXV-304

²²⁴ Toprak, “İnsanın Fiilleri Konusunda Mâturidî ve Eş’arî Arasındaki İhtilaf”, s.168; Ayrıca bkz: Es-Sâbûnî, *Mâturidiyye Akaidi*, s.137

Fiildeki bu ortaklık ayrı ayrı şeylere sahip olan ve sorumluluğu ortadan kaldırmayan bir ortaklıktır.²²⁵

Mâturidî'ye göre fiillerini insana nispet edilmesi gerektiğinin iki tane çok açık delili vardır. Bunlar: emir ve nehiyeler ve va'd ve Va'idlerdir.²²⁶ Kendi fiilinden sorumlu olmayan bir kimsenin önce emir ve nehiyelerle mükellef tutulup ardından da ödül ve cezalarla karşılaşması abes bir durumdur. Allah'ın böyle bir uygulama içerisinde olabileceğini bile düşünmek muhalken, her fiilinde hikmet bulunan Yüce Yaratıcı'nın kulunu işlemediği fiillerden sorumlu tutması asla düşünülemez. Bununla beraber, kul tarafından işlenen birtakım küfür, isyan gibi günah fiillerin Allah'a nispetinin de uygunsuz oluşu bu fiillerin Allah'a değil de, kula atfedilmesi gerektiğinin akli delili olarak ifade edilebilir. Ayrıca Mâturidî, insanın bir işi yaparken kendisini o işin bizzat faili olarak kabul etmesi ve fiili gerçekleştirme esnasında kendisini hür hissetmesini de fiilin sahibi olduğunun işareti olarak görür.²²⁷

O halde anlaşılmaktadır ki bir insan hidâyete götürecektir yahut da dalâlete düşürecek bir fiile yöneldiği zaman, onu ilk olarak kendi iradesiyle ve kudretiyle gerçekleştirir. Ancak unutulmaması gereken nokta, fiili meydana getiren kudretin de, insana Allah tarafından verilmiş olduğu ve fiilin gerçekleşmesinin Allah'tan bağımsız bir şekilde ele alınmasının imkânsız olduğudur.

Kula ihtiyarî fiillerinde kudret nispet etme ilkesini benimseyenler taat kudretinin mâsiyete de elverişli olup olmadığı hususunda farklı telakkilere sahip olmuşlardır. Bir grup kudretin her ikisine de elverişli bulunduğunu söylemiştir. Bu Ebu Hanife ve âlimlerden bir topluluğun görüşüdür.²²⁸ Mâturidî'ye göre de, kudret aynı zamandan iki zıt şeyi yapmaya da muktedirdir.²²⁹ Eğer kudret iki zıt fiili gerçekleştirmeye elverişli olmasaydı insan yaptığı fiillerde mecbur olur, kendisine verilen emirleri yerine getirmekten aciz kalırdı. Böylece o, cebir altında olduğu halde

²²⁵ Coşkun, "Mâturidî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi", s.37; Ayrıca bkz. Yeprem, *Mâturidî'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, s.22

²²⁶ Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî*, s. 293; Ayrıntılı bilgi için bkz. Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.287-288

²²⁷ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.199; Ayrıca bkz. Esen, "Mâturidî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", s.55

²²⁸ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.336

²²⁹ Esen, "Mâturidî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", s.56

sorumlu tutulmuş olurdu. Akıl bu durumu tasvip etmeyeceğine göre insana verilen kudretin hem hayır işlemeye hem kötülük yapmaya elverişli olduğunu kabul etmek gerekir.²³⁰ Zira bir insanın hidâyeti gerçekleştirmeye gücü yeterken; dalâlete düşmeye güç yetiremeyeceği düşüncesi dalâleti gerçekleştirenin birinci dereceden Yüce Yaratıcı olduğu düşüncesini doğurur. Bu düşünce de aklen tutarsız, yaratıcı için düşünülemeyecek kadar hikmetsiz ve abes bir durum meydana getirir.

Kulun hem taat hem de mâsiyet anlamında fiilleri işlemeye muktedir olduğunu kanıtlayan Mâturidî, insanın iki zıt fiili işleyecek şekilde bir kudrete sahip olduğunu kabul eder ancak, bir kudretle iki fiilin gerçekleştiremeyeceği hususuna da dikkat çeker. Yaratılan kudretin, her iki fiili de gerçekleştirebileceğini ancak gerçekleşen eylemin irade edilen zıtlıktan sadece biri olabileceğini söyler.²³¹ Yani insan hem dalâleti hem de hidâyeti tercih edebilir ancak yaratılan onun seçmiş olduğu tercihtir. Aynı anda tek bir kudretle hem hidâyetin hem de dalâletin yaratılması aklen de tutarsızdır.

Mâturidî, insanda meydana gelen fiillerin iki çeşit olduğunu söyler: Birincisi, Allah'ın insanda –kendi kudret ve iradesinin rolü olmadan- yarattığı fiillerdir. Hasta bir kimsenin titremesi gibi. İkincisi ise, Allah'ın insanda –kendi kudret, irade ve ihtiyarıyla- yarattığı fiillerdir. İşte insanın hidâyeti yahut da dalâleti seçtiği ihtiyarî fiilleri bu kısma girer ve bu iki çeşit arasındaki farkı herkes zarureten bilir.²³²

Kelam tarihinde istitaat meselesinin problematik haline gelmesinin sebeplerinden biri de kudretin insanda fiilden önce mi, sonra mı yoksa fiille beraber olarak mı yaratıldığı meselesidir. Mâturidî'nin bu konudaki görüşleri de çok önemlidir. Çünkü o, ısrarla fiilin meydana gelmesinde ki kudretin fiille beraber olduğunu savunur. Ona göre, eylemlerini istediği yönde gerçekleştirebilmesi için, eylem öncesinde ve eylem anında insana güç ve kudret (istitaat) verilmiştir. Eylem öncesinde insana verilen güç, fiil için gerekli vasıtaların tam ve sağlıklı olmasıdır.

²³⁰ Yeprem, Mâturidî'nin Akide Risalesi ve Şerhi, s.23; Ayrıca bkz. El-Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.336

²³¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.337

²³² Toprak, “İnsanın Fiilleri Konusunda Mâturidî ve Eş'arî Arasındaki İhtilaf”, s.178

İnsan fiili, aslında, önceden kendisine verilmiş olan bu vasıta-kudret sayesinde meydana gelmektedir.²³³ Bir de eylem sırasında insana verilen güç (istitaat) vardır ki, işte bu güç, fiil meydana getiren gerçek güçtür. Bu anlamdaki güç, Mâturidî'ye göre fiilden önce değil, eylemle birlikte yaratılan bir güçtür ve insanın eylemleri, ona verilen bu her iki anlamdaki gücün ve cüz'î iradenin sonucudur. Dolayısıyla, insanın kendisini hidâyete götüren ve dalâlette bırakan da dâhil olmak üzere her türlü fiilinin sorumlusudur.²³⁴

Mâturidî kudretin fiille beraber olduğunu aklen ise şöyle ispatlamıştır: Fiilin vukuu için gerekli kudret fiilden önce değil fiille beraber bulunur. Çünkü kula ait olan hâdis kudret bir arazdır. Arazın devamlı oluşu ise muhaldir. Eğer kulun kudreti yapacağı fiilden önce bulunsaydı kudret bir araz olduğu ve devam vasfı taşımadığı için fiilin vukuu sırasında mevcut olamayacak ve böylece fiil kudretsiz meydana gelmiş olacaktı. Bir fiilin kudret olmadan meydana gelmesi mümkün olsaydı onu kudretten mahrum aciz kimseden de südur etmesi doğru olurdu, bu ise batıldır.²³⁵

Bir başka şekilde ifade edilecek olursa da: Fiilin bir âdem anı vardır ki fiilden öncedir. Bir de fenâ anı vardır ki fiilden sonradır; bir de vücut anı vardır bu da oluştuğu zamandır. Buna benzer bir şekilde, fiiller, kudreti oluşmadan önce ma'dum, oluşuktan sonra fanî ve oluşması sırasında mevcut olarak görülürler.²³⁶ Yani bir fiilin meydana gelmesi aşama aşama gerçekleşir, önce kudretsiz bir şekilde irade edilir, ardından Allah tarafından verilen kudretle fiil meydana gelir ve fiilin gerçekleşmesiyle kudret ortadan kalkar fenâ olur.

Allah'ın hidâyet vesilesi sebepleri insan için yaratması, ezelî iradesiyle her şeyi hikmetli bir şekilde var etmesi, tevbeleri kabul ederek günahkârları

²³³ Esen, "Mâturidî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", s.55; Ayrıca bkz. Kemal Şık, *Mâturidî'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*", 1982 Ankara, Fütüvvet Yayınları, s.95

²³⁴ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.328; Ayrıca bkz. Esen, "Mâturidî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", s.55; Yazıcıoğlu, "Mâturidî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi", s.156

²³⁵ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.333; Ayrıca bkz. Es-Sâbûnî, *Mâturidiyye Akaidi*, s.130

²³⁶ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.347

ümitsizlikten kurtarıp onlar için hidâyet yolunun açması, insana her bir tercihi yapabileceği irade vererek dilediğini gerçekleştirebileceği kudretle donatması, Alah'ın insanın hidâyeti tercih etmesini ne kadar kolaylaştırdığının delilidir. İlahî bir lütuf olarak sunulan bu imkânlar karşısında tek istenilen doğru yolun seçilmesi yani hidâyet yoluna girilmesidir. Zira hidâyet üzere olanlar, Allah'ın lütfu ile kendi hür irade ve eylemleri sonucu iman ve hidâyete erdirilmişlerdir.²³⁷

2. DALÂLET'İN OLUŞUM SÜRECİ

2.1. Dalâlet'in Faktörleri

İnsanoğlu yaratılışı gereği çabuk öğrenebilen, yarar ve zararı algılayabilen ve algılamaları sayesinde hem duyulur âlemle hem de duyulur ötesi âlemle ilgili olarak akıl yürütebilen bir yapıya sahiptir. Zira daha önce de bahsedildiği üzere insanın yaratılış fitratı doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırt edebilecek; doğru ve güzeli, yanlış ve çirkine tercih edecek şekilde yaratılmıştır. Ancak buna rağmen, insanların bilgiye ilgi göstermemesi, cehaletle karşılaşması, bu sebeple de yalanı ve yergi niteliği taşıyan her türlü eylemi normal sayması imkân haricinde değildir.²³⁸

Mâturidî'ye göre dünyadaki meşgaleler, kederler, insan tabiatına yerleştirilen sıkıntılar ve hayattaki bazı acılar insanın aklını meşgul etmektedir. Diğer taraftan nefsanî arzuların egemenliği ve dünyevî emellerin çokluğu insanları gerçekleri kavramaktan alıkoymaktadır.²³⁹

Mâturidî, eserlerinde dalâlete sebep olan birçok faktör ileri sürmüştür. Bunlardan bazılarını ele alacak olursak:

²³⁷ Duman, "Fitri Din, Akıl, Peygamber ve Kitap", s.38

²³⁸ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.127

²³⁹ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.112

2.1.1. İstidlâl Acziyeti

Mâturidî'nin bilgi sisteminde çok önemli bir yere sahip olan akıl aynı zamanda insanın mükellef tutulmasının da şartıdır. Aklı en güzel şekilde kullanmak onunla iyiyi-kötüyü, doğruyu-yanlışı ayırt etmek daha öncede belirtildiği üzere insanın elinde olan bir durumdur ve hikmetin gereği de budur. Zira Allah-u Teâlâ, kuluna emrettiği her şey için kılavuz koymuş, zihnini düşünce ve ilhamlarla (havâtır) harekete geçirmiş ve yine kulunu çeşitli ibretler vasıtasıyla da uyarmıştır. Dolayısıyla kulun kusur işlemesi aklını kullanmasını terk etmesi sebebiyle vuku bulmuş dalâletine sebep olmuştur. Bu durum tamamiyle kulun bir filidir, kul hatasını anlayıp özür beyan ederken yani tevbe ederken kendini mahkûm etmiş bir duruma düşmektedir zira hatasını itiraf etmiş olmaktadır. Çünkü kendi iradî fiili ile istidlâlden vazgeçmiş ve dalâlete düşmüştür.²⁴⁰

Mâturidî, Te'vilât'da "*Onlara, 'Allah'ın indirdiğine uyun!' denildiğinde, 'Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız!' derler. Peki, ama ataları bir şey akledemeyen, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı onların yoluna uyacaklar*"²⁴¹ ayetini tefsir ederken, akıl yürütemeyip taklit yolunu seçen topluluğun kınandığını belirtmiştir. Mâturidî, bu istidlâl acziyeti yaşayan insanların hem atalarına hem de kendilerine hidâyet yolunu gösteren vesileler gönderildiğini ifade ederek bu insanların kendi akılsızlıkları sayesinde dalâlette kaldıklarını söylemiştir.²⁴²

Mâturidî, dünya meşgalelerinin akılları sarmasının da dalâlet faktörü olan istidlâli acziyet getirdiğini söyler. Bunun yanında kederler, insan yapısına yerleştirilen çeşitli sıkıntılar, ayrıca muhtelif hayat sahnelerinin acıları ve sayılamayacak kadar faktörler... Bunların hepsinin insan aklını meşgul etmekte olduğunu ve onu küçük büyük, gizli aşikâr her bir alanda ki gerçeği kavramaktan, doğru yol olan hidâyet yoluna girmekten alıkoymakta olduğunu vurgular.²⁴³

²⁴⁰ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.173

²⁴¹ Bakara 2/170

²⁴² Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, I, 308-309

²⁴³ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 228

2.1.2. Taklit

Taklit, terim olarak “kişinin hata etmeyeceğine güvendiği kimsenin dinî kanaatlerini benimsemesi” anlamına gelir. Kuran, taklidin bilinçsizce yapılan bir eylem olduğunu vurgularken, sahiplerine de “körü körüne hareket edenler” şeklinde bir değer biçmiştir. Söz konusu kimseler, bu tutumları nedeniyle dalâlete düşmüş helak edilmişlerdir. Bu tür bir yargılama, aynı zamanda dünyevî ve uhrevî felaketlerin çağırıcısı olmaktadır.²⁴⁴

Mâturidî, takliti hidâyete engel olan en önemli dalâlet faktörlerinden biri olarak görür. O, önce takliti, insanın üflet edip sempati duyduğu kişilere özenmesidir şeklinde tanımlar.²⁴⁵ Ardından da taklit ehlinin durumunu anlatır:

“Böylesi delilleri incelemeyi ve akıl yürütmeyi bırakıp nefsinin arzularına yönelir. O bunu yaparken taklit ettiği insanlara güvenir, onların arkadaşlığına ve kendileri vasıtasıyla ulaşacağı nefsanî arzulara heves eder, görüşlerinin isabetliliğine ve kendilerini gerçeğe ulaştıracağına ümit bağlar veya özendiği kişilerin lûtfkârlılığını hesaba katar; ayrıca bunların dışında ki mutluluk faktörleri... Nihayet özentî böylelerini nefsin doyumsuzluğuna ve kötü alışkanlıklarını normal telakki etme durumuna sürükler.”²⁴⁶

Mâturidî’ye göre, kör taassup, bâtılı körü körüne taklit, kibir ve zorbalık sonucu insanın sağduyusu mühürlenmekte, insanın gerçeği hakkıyla anlamasına engel olmaktadır.²⁴⁷ Gerçeği anlamayan, insan ise doğru yolu kaybetmekte dalâlet çukuruna düşmektedir.

2.1.3. Küfür

Küfür, “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” gibi anlamlara gelir. Terim olarak “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek,

²⁴⁴ Ramazan Biçer, “Mâturidî’ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, *CUIFD*, Cilt:VIII/1, 2004 Sivas, s.46

²⁴⁵ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.143

²⁴⁶ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.141

²⁴⁷ Biçer, “Mâturidî’ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, s.59

ona inanmamak” şeklinde tanımlanır. Küfrü benimseyene de kâfir denir.²⁴⁸ Küfür, devamlı olan, ölüncüye kadar işleme durumunda bulunan, insanın sorumluluk konusu olmaktan çıkmayan günahların en büyük olanıdır.²⁴⁹

Mâturidî’ye göre de küfür, bir şeyi örtme anlamı taşıyan bir terimdir ve tekzip demektir.²⁵⁰ Mâturidî, itikadda inkâr ve tekzip içerisinde bulunan kâfirlerin²⁵¹, Allah tarafından fîsk, fücür ve zülüm gibi kavramlarla isimlendirildiğini söyler.²⁵² Bu kavramları ise şöyle açıklar: Fîsk “emirden çıkma” eyleminin adı olup; irşad ve tavsiye niteliğindeki emirden, farz konumundaki emirden ve itikadî emirden çıkış şekillerinde gerçekleşmektedir. Zülüm kavramı da buna benzemektedir, çünkü zülüm bir şeyi yerli yerinde olmayarak yapmanın ifadesidir, isyan ise aykırı davranışı dile getiren bir isimdir.²⁵³ Bu üç kavramın hepsi de insanı küfre sokmakta, dalâletine sebep olmaktadır.

Küfrün temelinde, nefse tapınma, bencillik ve istiğna vardır. Bu açıdan küfür, kâinattaki ve yaratılıştaki güzelliği, mükemmelliği, nimet ve lütfü görmezlikten gelme illetidir. Bir fitrat nankörlüğüdür. Allah, böyle bir nankörlüğü hidâyete mani engeller arasında gösterir. İnsan küfrüne hırs, kibir ve haset gibi sıfatlar da eklenince, artık bu kişi Allah düşüncesini zihninden atmaya hatta onu yok saymaya kadar gider. Sahip olduğu istidat ve kabiliyetlerin bütünüyle Allah’tan olduğunu unutur ve dalâlete düşer.²⁵⁴

Küfrün büyük günah olduğunu belirten Mâturidî, şirk ehlini de küfür zümresi içerisinde saymıştır.²⁵⁵ Şirk ehli ise; putları, Allah ile kendi aralarında şefaathçi kabul etmek, putlarda zarar ve fayda verme gücünün varlığına inanarak onlardan yardım beklemek, Allah’ı ve ayetlerini yalanlamak, peygamberlere ve

²⁴⁸ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.192

²⁴⁹ Bebek, *Mâturidî’de Günah Problemi*, s.117

²⁵⁰ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.432

²⁵¹ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.438

²⁵² Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.426

²⁵³ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.445

²⁵⁴ Yener Öztürk, “Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü”, *HUIFD*, 1998/4, s.213

²⁵⁵ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.423

meleklerle düşman olmak, kıyamet gününü inkâr etmek gibi belli başlı inançlara sahip olmakla nitelendirilmişlerdir.²⁵⁶

Küfrün nihayeti ve tükenmesi olmayan bir tekzip ve inkâr olduğuna dikkat çeken Mâturidî, küfrü insanın dalâletine sebep olan en büyük faktörlerinden biri olarak görür.²⁵⁷

2.1.4. Kibir

Kibir sözlükte “büyüklük” anlamına gelen kibir, tevazunun karşıtı olarak kişinin kendini üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması demektir. Aynı kökten gelen tekebbür ve istikbâr kelimeleri de kibire yakın anlamlara gelmekle birlikte kibri büyüklük duygusu, tekebbürü ise bu duygunun eyleme dönmesi şeklinde yorumlayanlarda vardır.²⁵⁸

Büyükleme ve kendini yüksek görme demek olan kibir basireti kör eden bir perdedir. Kibirle örtülü bir vicdan, kâinatta sayfa sayfa yazılmış mucizeleri göremez. İdrak edip anlayamaz; zira basiret körleşince, basar da bir işe yaramaz. Kibrin Allah’a, peygamberlerine ve diğer kullarına olan kısımları vardır. Her üçü de mezmumsa da en kötüsü Allah’a karşı olandır. Kendini bulamamış küçük insanlara ait bir maraz olan kibir, Kuran’da hidâyete mani bir sebep olarak gösterilmiştir.²⁵⁹

Kibrin nasıl manevî bir hastalık olduğu ve insanın hidayetine nasıl engel teşkil ettiğine yönelik Kuran-ı Kerim’de birçok ayet bulunmaktadır. Hz. Musa ve Hz. Harun’un Firavn ve adamlarını hidâyete davet etmelerine rağmen onların imana kavuşamamalarının²⁶⁰; Salih’i kavminin reddetmesinin²⁶¹; Ad kavminin Allah’ın

²⁵⁶ Altıntaş, *Kuran’da Hidâyet ve Dalâlet*, s.330

²⁵⁷ Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.127

²⁵⁸ Mustafa Çağrı, “Kibir”, *DİA*, 2005 Ankara, XXV,562

²⁵⁹ Öztürk, “Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü”, s.214

²⁶⁰ Müminun 23/45-47

²⁶¹ Araf 7/75

mucizelerini reddederek küfre düşmesinin²⁶² nedeninin kibre bağlı olduğu belirtilir.²⁶³

Mâturidî’de tefsirinde “*Şüphesiz, Allah kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.*”²⁶⁴ ayetini yorumlarken kibrin ve büyüklenmenin kebâirden olduğunu söylemiş ve her ikisinin de kandırmaca hile gibi bir durum arz ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Mâturidî, bu tür dalâlete saplanmış olan insanların, Allah’a ibadetleri ve kulluklarını kibir vesilesi yaparak insanları aldatmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.²⁶⁵ Yine Mâturidî, “*Allah’ın âyetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir kibir vardır. Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla ulaşmazlar. Sen Allah’a sığın. Şüphesiz O hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*”²⁶⁶ ayetini tefsir ederken bahsi geçen kişilerin kibirlerinin, cehaletlerine sebep olduğunu böylelikle de ayetleri anlayamayıp tartışmalara girdiklerini belirtmiştir. Mâturidî, onların satın aldıkları izzet ve şerefi gerçek sandıklarını ama gerçek izzet ve şerefin kullukla ve emirlere tabi olmakla kazanılacağını belirtmiştir.²⁶⁷

Anlaşılabacağı üzere kibir, insanın gözünü kör eden, insanı cehalet bataklığına saplayan ve dalâletine sebep olan en büyük etmenlerden biridir. Kibre düşmüş insan, Allah’ın emir ve yasaklarına karşı gelmeye, peygamberin sözlerini dinlememeye başlar ki bu da Mâturidî’ye göre kibrin son noktasıdır ve dalâletin giriş kapısıdır.²⁶⁸

²⁶² Fussilet 41/15

²⁶³ Bozkurt, *İslam’da Hidâyet*, s.51

²⁶⁴ Nisa 4/36

²⁶⁵ Bkz. Mâturidî, *Te’vilâtü’l-Kuran*, III,229

²⁶⁶ Mümin 40/56

²⁶⁷ Bkz. Mâturidî, *Te’vilâtü’l-Kuran*, XIII,77

²⁶⁸ Biçer, “Mâturidî’ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, s.47

2.1.5. Nefs ve Heva

Dalâlet sebeplerinin yani insanı sapıklığa götüren unsurların başında insanın, peygamberin tebliğine kulak asmayıp, aklının, vicdanının sesine kulak vermeyip, nefesine ve hevasına uyması gelir.²⁶⁹

Nefs, “asıl”, “cevher”, “kendi”, “zat” gibi anlamlara gelen²⁷⁰, insanı günah işlemeye sevk eden manevi etkenlerden biri olarak tanımlanır. Hz. Peygamber’in: “Senin en azgın düşmanın iki böğrün arasındaki nefstir”²⁷¹ uyarısı nefsin fücuru²⁷² emreden yönüne işaret eder. Yani kötülüğü telkin eden nefis, insan varlığının en aşağı tabakası olup bütün kötü davranışların ve çirkin hareketlerin merkezidir.²⁷³ Hidâyete ulaşmada engel olan önemli bir amillerden biri olan heva ise insanın gelişigüzel davranmasını salık veren, kötülüğe prim veren bu konumuyla birçok ilahî buyrukla çelişen bir yapıdadır. Genel anlamda nefsin bedensel arzularının aşırı temsilcisi olan heva, sürekli olarak kötülük ve günahlara insanı temayül ettirmektedir.²⁷⁴ Ayrıca Kuran’a göre ise heva bir şirk çeşididir.²⁷⁵ İnsanın kendi tutkularını idealize etmesi, boyun eğip itaat etmesidir ki, arzularını tanrılaştıran bir kimsenin hevasından çıkardığı anlayışlara tabi olma da aynı anlama gelir.²⁷⁶ Heva’nın yerleştiği bir kalp, başta şirk olmak üzere her türlü fena düşünce ve duygunun beşiği olmaya hazır demektir.²⁷⁷

İnsan nefsi, hazırdaki nimetleri, yakın plandaki arzularına uygun gelen, kendisine rahatlık veren şeyleri uzak plandakilere, ahiretteki nimetlere ve tercih eden bir yapıya hazır lezzetlere meyleden beşeri özelliklere sahiptir.²⁷⁸ Nitekim nefis insan aklının boyunduruğu altına girmekte gerçekten önemli bir dirence sahiptir. Öte

²⁶⁹ Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, s.255

²⁷⁰ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s.192; Es-Sâbûnî, *Mâturidiyye Akaidi*, s.202

²⁷¹ Alaeddin Ali el- Mutteki El-Hindi, *Kenzü'l-Ummal fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl* 2.Baskı, 1969 Haydarabad, 1969, IV- 269

²⁷² 'Fücur', din veya dindarlık örtüsünü çekinmeden yırtmak, günaha dalmak, haktan batıla sapmaktır.

²⁷³ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.198

²⁷⁴ Biçer, “Mâturidi’ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, s.50

²⁷⁵ Furkan 25/43

²⁷⁶ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.149

²⁷⁷ Öztürk, “Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü”, s.203

²⁷⁸ Bebek, Adil, *Mâturidi'de Günah Problemi*, s.58

yandan nefis ne kadar olgunlaşır olgunlaşsın, yine de insanı kötülüğe itmekte ve yaşam boyu kişinin alt etmekte emin olamayacağı yegâne varlık olarak insanı dalâlete sürükleyen en önemli etmen olarak görülmektedir.²⁷⁹

Mâturidî’de, Allah’ın insan türünü dünya lezzetlerine meyleden bir karakterde yarattığını söyleyerek; beşerî karakterin ve nefsin kişiyi bu lezzetlere davet ettiğini, onları kendi gözlerine cazip gösterdiğini ifade eder.²⁸⁰ Bu bağlamda da nefsinin ve aşâğılık arzularının esiri olan Deysaniyye²⁸¹’yi örnek göstererek, onların Allah’ın yaratışı meselesinde, dinî konularda başarılı olmaları gibi konularda fikir yürütmeyerek; aksine dünyaya meyletmelerinden dolayı, Cenâb-ı Hakk’ın da onları nefisleriyle baş başa bıraktığını ve düşmanlarından korumadığını söylemiştir. Çünkü bu kişiler, Allah’a yalvarmamış, gönül verdiği alanın dışındaki değerlere de ilgi göstermemiş ve dalâlete düşmüşlerdir.²⁸²

Mâturidî, nefsin dalâlet faktörü olduğunu beyan etmiştir: O, *“Karşılığında nefislerini sattıkları şeyi kıskançlıkları sebebiyle Allah’ın, kullarından dilediğine lütfuyla indirdiği vahyi inkâr etmeleri ne kötüdür! Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar. İnkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır.”*²⁸³ ayetini yorumlarken nefislerini satarak geçici dünya mutluluğunu satın alanların aslında ebedi bir cehennem azabını satın aldıklarını belirterek; bu kişilerin peygambere uymayıp, ahireti yalanladıklarını sattıkları nefisleri sayesinde dalâlet yoluna düştüklerini söylemiştir.²⁸⁴

Mâturidî, *“Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefisini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır.”*²⁸⁵ ayetini yorumlarken nefsin aslında hidâyeti bulma hususunda da etkin olduğunu ifade etmiştir. Zira Mâturidî’ye göre, kim nefisini ahiret azabının farkında olarak ve korkarak dünyevi

²⁷⁹ Biçer, “Mâturidî’ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, s.52

²⁸⁰ Mâturidî, Ebû Mansûr, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s.284

²⁸¹ Miladi II. yüzyıl sonu ile III. yüzyılın başlarında İbn Deysan tarafından kurulmuş, nur ile zulmet esasına dayalı âlem anlayışını benimseyen düalist bir fırkadır. Bkz. Öğük, *Mâturidî’nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.54

²⁸² Mâturidî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, s. 204

²⁸³ Bakara 2/90

²⁸⁴ Bkz. Mâturidî, *Te’vilâtü’l-Kuran*, I,176

²⁸⁵ Naziat 79/40-41

zevk ve şehvetten alıkoyarsa, o kimsenin ahiret hayatının kolaylaşacak ve güzelleşecektir.²⁸⁶ Mâturidî aynı ayetin tefsirinin devamında hevayı, nefşin şehvet ve dünyevi zevklere meyli olarak tanımlamış ve insanın nefsini iki şekilde hevadan alıkoyabileceğini söylemiştir. Bunlardan birincisi insanın nefsiyle mücadele ederek onu yenmesi şeklinde gerçekleşir. İkincisi ise, insanın cehennem azabından, yaptıklarının uhrevî karşılıklarından korkarak nefesine engel olmasıyla, bu dünyadaki zevklerin geçici olup asıllarının ebediliğinin farkına varmasıyla gerçekleşir.²⁸⁷

2.1.6. Cehalet

Cehl (cehalet), “bilememek, bilgi ve görgüden mahrum olmak; kaba davranmak” manasında mastar ve isim olup kişinin inanç, söz ve davranışları alanında bilgisiz olması, yaratana ve yaratılmışlara karşı edep dışı, kaba ve hoyratça davranması demektir.²⁸⁸ Aynı zamanda cehalet bir inkâr sebebidir.²⁸⁹ Kâfirlerin küfrünün temelidir. Bu sebeple Kuran’da Allah’a isyan eden kimselerin hepsi cahil, fiilleri de cahillik olarak isimlendirilmiştir.²⁹⁰

Mâturidî, cehaleti dalâletin en büyük sebeplerinden biri olarak görür. O, Te’vilât’ta “*Sonra, şüphesiz ki Rabbin; cahillik sebebiyle kötülük yapan, sonra bunun ardından tövbe eden ve durumunu düzeltenlerden yanadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra da elbette çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*”²⁹¹ ayetini yorumlarken, insanı dalâlete düşüren kötü fiillerin müsebbibinin cehalet olduğunu belirtmiş; cahilin her fiilinin cehaleti sebebiyle boş olduğunu söylemiştir.²⁹² Mâturidî cehaletin nasıl dalâlet faktörü haline geldiğini ise, “*Hûd, "(Bu konudaki) bilgi ancak Allah katındadır. Ben size, benimle gönderileni tebliğ ediyorum. Fakat ben sizi câhillik eden bir kavim olarak görüyorum" dedi.*”²⁹³ ayetini tefsir ederken

²⁸⁶ Bkz. Mâturidî, *Te’vilâtü'l-Kuran*, XVII,42

²⁸⁷ Bkz. Mâturidî, *Te’vilâtü'l-Kuran*, XVII,42

²⁸⁸ B. Topaloğlu, İ. Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.57

²⁸⁹ Bakara 2/274

²⁹⁰ Altıntaş, *Kuran’da Hidâyet ve Dalâlet*, s.191

²⁹¹ Nahl 16/119

²⁹² Bkz. Mâturidî, *Te’vilâtü'l-Kuran*, VIII,210

²⁹³ Ahkaf 46/23

açıklamıştır. Ona göre, cehaletle nitelenen kişi; Allah'ın ayetlerini, Allah'ın göndermiş olduğu dinini, Allah'ın insanlara bahşetmiş olduğu ihsan ve lütuflarını, emir ve yasaklarını bilmeyen bilemeyen kimsedir ki bu kişinin tevbe etmediği ve gerçekleri görmediği takdirde dalâlet çukurundan çıkması da imkânsızdır.²⁹⁴

Mâturidî'nin de belirttiği gibi, her kötü fiilin müsebbibi olarak gösterilebilen cehalet, insanı evrendeki her şeyin hikmet içerisinde bir gayeye yönelik yaratıldığını ve var olduğunu algılamaktan uzaklaştıran, insanı hidayetden alıkoyan önemli bir dalâlet faktörüdür.

2.1.7. Şeytan

Şeytan, “uzaklaşmak, haktan ve hayırdan uzak kalmak” anlamındaki şatn veya “yanmak, helak olmak, aşırı derecede kızmak” manalarına gelen şeyt kökünden türemiş olup “hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış, yanıp helake maruz kalmış” demektir. Terim olarak ise, “insanları saptırmaya çalışan azgın ruhani varlık” olarak tanımlanır.²⁹⁵

Şeytan, kötülüğün, azgınlığın ve dalâlete düşürmenin bir simgesidir.²⁹⁶ Kuran'da şeytana yüklenen özellikler arasında “insanları kandırma”, “korkutma”, “ümit verip aldatma”, “kötü olanı iyi gösterme”, “kötü olana çağırma veya kötüye emretme”, “insanları doğru yoldan ayırma”, “unutturma”, “insanların arasını bozma”, “yorgunluk ve eziyet verme”, “israfa davet etme” gibi fiiller gösterilir.²⁹⁷ Ancak unutulmamalıdır ki, Şeytan sadece insana vesvese verebilir ve kuruntulara sürükleyebilir. Yoksa şeytanın insanı saptırma gücü yoktur.²⁹⁸ Zira dalâlet, “yaratma” bakımından sadece Allah'a izafe edilebilir. Şeytana izafesi ise ancak “delâlete çağırma ve sebep olma” bakımından gerçekleşen mecazi bir ifadedir.²⁹⁹ O sadece insan davranışlarını etkileyerek yanıltma çabası içindedir. Şeytan vesveseye

²⁹⁴ Bkz. Mâturidî, *Te'vîlâtü'l-Kuran*, XIII,368

²⁹⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.291

²⁹⁶ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.281

²⁹⁷ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.141

²⁹⁸ Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, s.257

²⁹⁹ Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, s.256

açık olan kişileri küfre sevk etmek için telkinde bulunur. Dolayısıyla onun etki gücü insanın manevi yapısıyla sınırlıdır. İnsanın düşünce alanında vesvese ve kuruntu uyandırmaktan, kışkırtma ve yanıltmada bulunmaktan ibarettir.³⁰⁰

Mâturidî, şeytanın aldatmasını kendi cümleleri ile şöyle ifade eder:

“Şeytan, duyuların idrakini inkâr eden kimseye kendisine rahmana ibadet etmekten alıkoymak amacıyla yanılsamaları yaldızlayıp gerçek gibi gösterir. Mesela bazı şeyler var ki onları algıladığını sanan kimsenin zannı dışında bir nitelik taşır. Örneğin görme duyusu arızalı olan uykuda nesnelere algıladığını zannedip kâbus gören, cismin kendisinden uzakta bulunduğu yahut da algı sınırları dışında kalacak kadar küçük olduğu kimse. Ne var ki şeytanın kurduğu tuzak söz konusu kişiyi, zevk verici şeylerden uzaklaştırma, arzularından alıkoyma, kendisini zarar verici nesnelere koruma, ateşlere dalıp yanma ve denizlere atlayıp boğulma gibi şeylerden geri bırakma türünden de bir rol oynamamıştır. Böylesi gerçek bir bilgisizlikten agnostisizm kaynaklanarak fikir beyan eden biri olsaydı hayatını sürdüren biri durumunda bulunamazdı, çünkü bilmeden kendisini tehlikelere atar ve gıda almaktan geri durabilirdi. Böylece şu ortaya çıkmaktadır ki bahse konu teşkil eden kişiyi ileri sürdüğü fikirleri söylemeye iten faktör zevkine ve arzularına düşkün olmaktan ibarettir.”³⁰¹

Metinden de anlaşılacağı üzere Mâturidî, şeytanın yaptığının sadece aldatmaca olduğunu, bunu bahane eden kimsenin kendini kandırarak aslında kendi dalâletini kendi eliyle hazırlamakta olduğunu vurgulamaktadır. Zira ona göre kişinin kendi insiyatifi olmadan şeytanın aldatması, dalâlete sürüklenmesi mümkün değildir. Mâturidî tefsirinde de bu gerçeğe vurgu yapmıştır. *“Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur. Şeytanın hâkimiyeti, sadece onu dost edinenler ve Allah'a ortak koşanlar üzerindedir.”³⁰²* ayetini tefsir eden Mâturidî, Allah'a inanan, iman eden ve ona itimat eden insanlara şeytanın dalâlet yolunu dahi gösteremeyeceğini, ancak şeytanı kendilerine ilah ederek şirk koşanlara ise şeytanın bir yoldaş olarak cehenneme kadar eşlik edeceğini söylemiştir.³⁰³

³⁰⁰ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.142

³⁰¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.16

³⁰² Nahl 16/99-100

³⁰³ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VIII,192

İnsanları sürekli kötü olana çağırın şeytanın yaratılış hikmetine değinen ve bu konuda farklı görüşler olduğunu belirten Mâturidî şeytanın kötülüğe yaptığı çağrının genel sistem içerisinde düşünüldüğünde bazı hikmetleri içinde barındırdığını ifade eder. Buna göre şeytan ve bazı kötü nesnelere imtihanın tamamlayıcı unsurları olarak yaratılmışlardır. Mâturidî şeytanın insana kötülük karşısında sürekli uyanık olması noktasında yardımcı olduğunu, onu gafletten uzaklaştırarak gerçek koruyucu olan Allah'a yönelmesine teşvik ettiğini ifade etmiştir. Kötülüklerle davette bulunan bir hasımla uğraşmak zorunda kalan insan her an tetikte duracak ve uyanık olmanın yollarını arayacaktır. Bu nedenle şeytan veya nefis insanın dünyada daha dikkatli olmasına ve daha temkinli bir hayat sürmesine yardım eder.³⁰⁴

2.2. Ezelî İradenin Rolü

Hidâyetin oluşum süreci başlığı altında hikmet ve tevbe bağlamında ele aldığımız Yüce Yaratıcı'nın ezelî iradesi meselesi bu başlık altında ise cebrî görünümü ayetlerin ışığında ele alınacaktır. Kuran'ı Kerim'de insana hür irade veren, yaptıklarından insanları sorumlu tutan, karşılığında insanı hidâyete yahut da dalâlete götüren ayetler olduğu gibi ilk okunduğunda cebrî görünüm taşıyan ayetler de mevcuttur. Acaba bu bir çelişki midir? Eğer bu bir çelişkiyse o zaman, hikmet sahibi Yüce Yaratıcının göndermiş olduğu kitapta birbiriyle çelişen ayetlerin olması ne kadar hikmetlidir? Bu çelişki bir tarafa insanın kendi iradesiyle gerçekleştirmediği bir fiilden sorumlu tutulması adalet ilkesiyle nasıl bağdaştırılabilir? Ve her şeyin en güzelini ve iyisini yaratan yaratıcıya şer isnad etmek ne kadar uygundur? İşte bu tür soruların cevabı bu tartışmaların ana eksenini oluşturmaktadır.

Hidâyetin oluşum sürecinde ele alındığı üzere Mâturidî, insanın fiillerinde hür olduğunu ve kendi cüzî iradesiyle fiillerini gerçekleştirdiğini ısrarla savunur. Ancak irade kavramının anlam alanının oldukça geniş olması, Allah'ın iradesi ve bu iradenin insanın iradesiyle olan ilişkisi bazen anlaşılabilir hale gelebilmektedir. Zira fiillerin oluşum sürecindeki Ezelî İrade'nin rolü, insanın hidâyet yahut da dalâleti elde ederken kendi payına düşen sorumluluğu bilmesi

³⁰⁴ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.219

açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda cebrî görünümlü ayetlerin izahı da önemli bir yer tutmaktadır. O halde, ilk olarak irade kavramının anlam alanına bir göz atmak uygun olacaktır.

İrade kavramının anlamlarından birincisi temenni etmektir, bu her konuda zât-ı ilâhiyyeden uzak tutulması gereken bir manadır. İkincisi emredip bir şeyi yapmaya çağırmaktır. Bu da faili yergiye maruz kalacak her türlü eylemde Allah'tan nefyedilecek bir manadır. Üçüncüsü bir şeye rıza göstermek ve onu benimsemektir. Bu da yergiye konu teşkil eden her fiil hususunda bir önceki mana gibidir. Dördüncüsü yenilgi ve baskı altında tutulmaması, fiilin planlayıp irade ettiği şekilde vücut bulmasıdır ki Mâturidî'nin görüşüne göre de Allah'a nispet edilen Ezeli İrade bu manadadır. Bu manadaki iradenin Allah'a izafe edilmesi zaruridir. Çünkü O, her şeyin hâliki olup yarattıkları konusunda cebir ve yaptırım altında bulunmama niteliği taşır.³⁰⁵ Yani, Ezeli İrade kavramının statüsü, seçim ve tercih hakkına sahip olmak ve başkasının hâkimiyetini bertaraf etmektir ki bu iradeli zatın baskı altında tutulamaz; hükümlerine engel olunamaz ve iktidarından uzaklaştırılmaz.³⁰⁶ Ancak Allah-u Teâlâ'nın, iradesinin kudretine rağmen hikmetten bağımsız, yaptırımcı ve zorlayıcı; insanı zorla hidâyete yahut da dalâlete götüren fiillerin mesulü olarak gösterilmesi abes ve muhal bir durum arz etmektedir.

Allah'ın ezeli iradesi ilim sıfatıyla beraber mütalaa edilir. Cebri görünümlü ayetlerde zikri geçen irade ve meşîet³⁰⁷, zorlayıcı manada “meşîet-i kasr ve cebr” gibi bir irade değil, manası herkes tarafından belli olan ve fiille birlikte bulunan meşîettir. Ve bu meşîet Allah'ın ezeldaki ilminde bulunan “malum” a tabidir.³⁰⁸ Yani Allah-u Teâlâ, ezeli ilmiyle insanın hangi fiilleri gerçekleştireceğini bilir ve bu bağlamda insanların fiillerini yaratır. Zira Cenâb-ı Hakk'ın iradesi, malum'a göre tecelli ettiği gibi vaadini gerçekleştirmek için belirtildiği üzere

³⁰⁵ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.375

³⁰⁶ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.389

³⁰⁷ Allah'a emirleri, hükümleri ve fiillerinde hür olması anlamında nispet edilen sübûti sıfatlardan birisidir. Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.214

³⁰⁸ Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî*, s.279

“kulların fiillerine bağlı” olarak tecelli etmektedir.³⁰⁹ Yani insan dalâlet yolunu seçmekte Cenâb-ı Hak da o insanda dalâleti yaratmaktadır.

Allah, mahlûkatı kudretiyle yaratmış, ezeli ilmi ve iradesi çerçevesinde ve hikmeti dairesinde onları halden hale çevirmiş³¹⁰ ve mükellef kılmıştır. Şöyle ki Allah, insanları fitrî olarak iyiyi kötüsünden ayırmasını bilen temyiz ehli kılmış, yine onların zihnî kapasitelerine çirkinî güzele tercih etmelerini, yergiye lâıyk olanı övülmeye değer bulunana üstün tutmayı kabul edilmez bir davranış olarak yerleştirmiştir. Bu sebeptendir ki Allah insanları bir davranışı diğerine tercih etmeye çağırmiş³¹¹ ve bu bağlamda hidâyet yahut da dalâlet yolunu onlar için açarak insanları imtihana tabi tutmuştur ki bu sayede Allah’ın yüce adaleti ve hikmeti vuku bulsun.

Peki, bu bağlamda insanı dalâlete düşüren cebri görünümlü ayetler nasıl yorumlanmalıdır. Mâturidî bu ayetler hakkında cebir ve zorlama yorumunda bulunmanın iki bakımdan mümkün olmadığını söyler: Birincisi, Allah insanlara hidâyetin neden ibaret olduğunu, dininin mahiyetini ve temel varlığının neye bağlı bulunduğunu belirtmiştir. Şu halde Allah’ın sözü edilen ayetlerin her biriyle dinin mahiyetine aykırı bir şey murad etmesi muhtemel değildir.³¹² İkincisi, Allah’ın varlığı, birliği, elçilerinin mevcudiyeti türünden olmak üzere dine yönelik bütün bilgilenme ve kabullenmeler itaat ve emre uyma olarak değerlendirilmiştir. Hâlbuki zorunluluk (cebir) bunların hepsini itibardan düşürür.³¹³ Zira cebir ve yaptırımın kullanıldığı yerde yaratıklara has bir tesirden söz edilemez. Nihayetinde Allah’ın bir kulda dalâlet yaratması, o kulun cüz’î iradesini, seçimini kötü yolda kullanmasındandır. Yoksa kul, kabiliyetini dalâlet yönüne yöneltmedikçe Allah onu zorla dalâlete sevk etmez. Bu hususta cebr ve zorlama yoktur.³¹⁴

³⁰⁹ Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî*, s.280

³¹⁰ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.282

³¹¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.282

³¹² Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.368

³¹³ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 368

³¹⁴ Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, s.244

Mâturidî, “Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkır. Allah inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir”³¹⁵ ayetini yorumlarken de kalbe nur girdiği zaman kalbin ferahlayıp aydınlandığını, insanın kendi seçimini kendi iradesiyle yaptığını ve cennete girmenin yolunun dünyada kalbin islama açılması olduğunu söyleyerek; böylesine cebri görünümlü bir ayeti dahi kulun irade hürriyeti bağlamında yorumlamış insanın dalâlete düşmesinde cebr ve zorlama olmadığına dikkat çekmiştir.³¹⁶

Daha önce ezeli irade kısmında bahsedildiği üzere Allah hidâyetin de dalâletin de yaratıcısıdır. Bu durum da hem hayrın hem de şerrin Allah tarafından halk edildiğini kabul edilmiş olur. Ancak “küfür Allah'tandır” sözünü sarf etmeyiz; mutlak bir ifade ile “şer Allah'tandır” da demeyiz. Yine bunun gibi “dalâlet Allah'tandır” ifadesini de kullanmayız. Yine “İblis Allah'tandır, şeytan Allah'tandır yahut da bütün murdar ve pis kokulu şeyler Allah'tandır veya bütün bozgunculuk Allah'tandır” diyen biri de yoktur. Mâturidî bu meselede aslolan noktayı “O'ndandır” söyleminin emir ve lütfkarlığın nispeti manasında kullanıldığını ifade ederek koymuştur.³¹⁷ Zira hidâyet yoluna girmeyi de dalâletten sakınmayı da Allah-u Teâlâ emretmiş, hidâyeti ve güzellikleri de insana lütfetmiştir. Mâturidî, bu konuya şöyle bir izah getirmiştir:

Azameti yüce olan Allah hem şer hem de hayır cevherinin yaratıcısı, şer olsun hayır olsun mükelleflere ait fiilin hâlikidir. Hükümranlığı çerçevesine girip de O'nun tarafından yaratılmamış bir şeyin bulunması mümkün değildir, öyle olsaydı hükümranlığında ortağı bulunur, âlemini meydana getirmede dengi mevcut olurdu. Hâlbuki Allah bundan berî ve münezzehtir. Biz şöyle deriz; yaratılmaya konu teşkil eden bir şeyi yaratmak o şeyin kendisi değildir; Allah'ın bir fiili işlemesi de aynı durumdadır. Allah'ın fiili ilke olarak şer ve hayırla nitelendirilemez, O'nun gerçekleşen fiili de iyi veya kötü olmakla değerlendirilemez; çünkü O hayır ve şer özelliği taşımayan kendi fiiliyle mevsuftur. Biz Allah'a hayırlı veya şerir olma vasfı nispet etmeyiz. Ancak realite

³¹⁵ Enam 6/125

³¹⁶ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, V, 208-211

³¹⁷ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.399

*dünyasında iyi veya kötü fiili işleyenin kendisi onunla isimlendirilmeye lâyıktır.*³¹⁸

Böylelikle ilk olarak Kuran ayetlerinde insanın cebren dalâlete düşeceğini belirten ayetlerin aslında insanın fiilleri bağlamında gerçekleşen eylemler olduğunu Mâturidî'nin bakış açısıyla belirlemeye çalıştık. Zira Mâturidî'nin de insanın meyli ve iradesine göre Allah'ın hidâyet ve dalâleti yaratacağı kanaatinde olduğunu tespit ettik. Zaten herhangi bir cebir durumu düşünüldüğünde, bu durum Allah'ın tüm hikmet ilkelerini ortadan kaldırmakta, peygamber gönderilmesini, Allah'ın emir ve nehiylerle insanı mükellef tutmasını, cennet ve cehennemi anlamsız kılmaktadır. İkinci olarak yaratma bağlamında Allah şer yaratır mı ona şer isnad edilir mi meselesini çözüme kavuşturmaya çalıştık ki bu bağlamda Mâturidî'nin şer yaratmak şerir olmayı gerektirmez görüşü dalâletin Allah'ın fiili olup olmaması meselesinde önümüzü aydınlatan bir fikir olmuştur.

2.3. İnsanın İradesi ve İstitaatı

İnsanın günah işlemekte kullandığı istitaat, taattekinin aynısıdır. Taat veya günah oluş, Allah'ın insanda yarattığı gücü insanın sarf etmesinin arkasından gelmektedir³¹⁹ Yani insanı, hidâyete ulaştıracak veya dalâlete düşürecek olan irade ve istitaat aynıdır. Daha öncede belirtildiği ve Mâturidî'nin de vurguladığı üzere, fiiller her iki karakterde de işi yapmaya muktedirdir. Zira durum böyle olmasa sadece tek bir seçenek olsa, insan bir nevi kendi hür iradesiyle yine icbar altında kalmış gibi olur.

Mâturidî, hidâyet yahut da dalâlet yolunda kulun fiilleri konusunda aslolan noktanın hakikat manasında sahip olunan irade ve istitaat olduğunu söyler. Ona göre, kulun fiillerinin kendisi tarafından tercih edildiği ve sevimliye en çok layık olan bir şey konumunda olduğu, bu fiillerin Allah tarafından yaratılmış olmasının kulu etkilemediği, Allah'ın sevk edici ve zorlayıcı bir rol oynamadığı sabit olmuştur.³²⁰ Bu bağlamda Allah'ın kulun bu fiillerini ezeli ilmiyle bilmesi, bundan

³¹⁸ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 211

³¹⁹ Toprak, "İnsanın Fiilleri Konusunda Mâturidî ve Eş'arî Arasındaki İhtilaf", s.172

³²⁰ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 310

haberdar olması, işlenmesi sırasında insana bunu gerçekleştirecek kudreti vermesi ve fiillerini taat-masiyet, hidâyet-dalâlet gibi sıfatlarla isimlendirmesi hikmet açısından da adalet açısından da uygun görülmektedir. Mecbur tutulmadan hidâyet yahut da dalâlet yolunu seçen insanın, emir ve nehye muhatap olması ve hatta azap ve mükâfata tabi tutulması ise insan tarafından yerinde ve güzel bulunmak, kendisini rahat ve huzurlu hissetmesine vesile olmaktadır.

Görüldüğü üzere, dalâlettekiler, önlerine konulan ilahî rehberliğe ve tüm uyarılara rağmen, sırf kendi behimî istekleri ve kararlı eylemleri ile Allah'ın hidâyetini reddettikleri ve doğru yoldan saptıkları için küfür ve delâlettedirler.³²¹ İnsanların kalpleri, Rahman'ın parmakları arasında olduğu halde, hidâyet ve dalâletteki mükâfat ve mesuliyet insanlarındır. Çünkü Allah, onların kalplerine, onların meyil ve ihtiyarlarına göre hidâyet ve dalâlet doldurmaktadır.³²²

³²¹ Duman, "Fitrî Din, Akıl, Peygamber ve Kitap", s.39

³²² Öztürk, "Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü", s.221

İKİNCİ BÖLÜM

MÂTURİDÎ'DE HİDÂYET'İN KAZANIMLARI VE DALÂLET'İN NETİCELERİ

1. DÜNYEVİ SONUÇLAR

1.1. Hidâyet'in Neticeleri

Allah-u Teâlâ, dünyada insanlar için sebepler yaratmış, insanlara akıl ve kullanabilecekleri cüz'i bir irade vermiş, yaratılışlarına iyiyi kötüden ayırma özelliklerini yerleştirmiş ve onların bir imtihan dünyasında olduklarını belirtmiştir. Zira Müslüman için dünya hayatı bir imtihan alanıdır. İnsanlar dünyada gerek imtihanın bir gereği ve gerekse de Allah'a daha çok yaklaşmaları açısından zaman zaman biraz korku, biraz açlık ve mallardan, canlardan, ürünlerden biraz eksiltmekle denirler.³²³ Tüm bunlar vesilesiyle ya doğru yolu tercih ederek hidâyete ererler yahut da yoldan çıkıp dalâlete düşerler.

Mâturidî, *“Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.”*³²⁴ ayetini tefsir ederken, ayette geçen “onlar” kelimesini hidâyete erenler olarak yorumlamış bu kişilerin, Allah'ı en güzel zikretmenin yolu olan Kuran-ı Kerim okuyarak huzura kavuştuklarını, tefekküre yönelip Allah'a yaklaştıklarını söylemiştir. Zira Mâturidî, kalplerin hem dünyada hem de ahirette ancak Allah'a imanla kurtuluşa kavuşup kurtuluşa müjdelenebileceğini ifade eder.³²⁵ İlk bölümde de belirtildiği üzere imtihan edilen insan, dünya hayatını isyan etmeden, şirke düşmeden inancını kaybetmeden yaşamayı başarabilirse hidâyete mazhar olur. Hidâyet ise insanın

³²³ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.41

³²⁴ Rad 13/28

³²⁵ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VII,427

yepyeni bir dünyaya yeniden doğuşu, yeniden hayat bulmasıdır.³²⁶ Hidâyete kavuşan insanın kalbi ise Mâturidî'nin de ifade ettiği gibi itmi'nan bularak sükûnete ve huzura erişir.

Mâturidî, eserlerinde dünya hayatındaki hidâyete ermiş insanın halinden pek fazla bahsetmez. O hep va'd çerçevesinde olaya yaklaşır. Dünya hayatının sıkıntılı ve zorlu bir süreç olduğunu ama sabretmenin ve inancı korumanın neticesinin güzel bir ahiret hayatı getireceğine dikkat çeker. Daha öncede belirtildiği üzere Mâturidî, Allah'ın her şeyi bir hikmet dairesinde yarattığını özellikle vurgulayarak; âlemde bulunan düzenin yanında bozukluk ve eksikliklerinde bulunduğunu bunların da yaratıcısına işaret ettiğini söyler. O, bu eksikliklerin kendisinde hiçbir kusur ve kötülük bulunmayan yüce yaratıcıyı aramanın sebebi olacağını vurgular. Bu yolla insan hem kendi eksikliğini şuuruna varır, hem de bu noksanlığın kendisini ulaştırmak istediği noktaya vararak gönül huzuruna kavuşur. Mâturidî'nin, "*Allah rızkı dilediğine bol verir, (dilediğine de) kısar. Onlar ise dünya hayatı ile sevinmektedirler. Hâlbuki dünya hayatı, ahiretin yanında çok az bir yararlanmadan ibarettir.*"³²⁷ ayetini de bu bağlamda tefsir ettiği görülür. O, dünya hayatındaki sevinmenin iki türlü olacağını söyler: birincisi Allah'ın kendisinden razı olmasıyla gerçekleşen mutluluk, ikincisiyse dünyada mutlu huzurlu sakin bir hayat yaşayarak elde edilen mutluluktur ki bu mutluluk bu insanları gaflete düşürüp hidayetten uzaklaştırmaz aksine şükürlerini artırır. Ayrıca Mâturidî, dünya hayatının kısalığından dem vurarak mutlulukların kısa ve geçici olduğunun da altını çizer. Dünya da ki huzursuzluk, endişe ve kederlerin ahirette olmadığından da altını çizerek bu dünyaya çok da kıymet vermediğini belirtir.³²⁸

Tabiatta bulunan bela ve ıstıraplar kişileri olgunlaştırmakta ve onlara tecrübe kazandırmaktadır. İyi ve kötüyü bilen ve öğrendiklerinden ibret alan insanlar diğerlerine göre daha kâmil bir kişiliğe sahip olurlar.³²⁹ Ayrıca, Azap korkusu ve Allah'ın gazabına uğrama endişesi insanları dünyada daha güzel bir hayat yaşamaya

³²⁶ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.71

³²⁷ Rad 13/26

³²⁸ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VII, 423-425

³²⁹ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.228

sevk eder. Büyük günahlardan kaçınanların küçük günahlarının bağışlanacağını bildiren ayeti³³⁰ hatırlatan Mâturidî de, insanları iyi davranışlarda bulunmaya teşvik etmiştir.³³¹ Ayrıca, dünya hayatında kötülüğe maruz kalan ve üzülen insanlar için bunların bu dünyada olmasa dahi ahirette bir karşılığının olduğu düşüncesi, bir motivasyon görevi görmekte insanın dünya hayatında daha huzurlu olmasını dîne daha çok bağlanmasına vesile olmaktadır. Zira haksızlıkların kol gezdiği bir dünyada yaşayan kişi her yönüyle adaletin gerçekleşeceği, hak sahiplerine haklarının iade edileceği, iyilik ve kötülüklerin karşılığının hiçbir haksızlık yapılmadan verileceği düşüncesiyle ahiret hayatını ipe çekecektir.³³² “*Dünya hayatında da, ahirette de onlar için müjde vardır. Allah'ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur. İşte bu büyük başarıdır.*”³³³ ayeti de Mâturidî tarafından bu bağlamda tefsir edilmiştir. O dünya hayatındaki en büyük müjdenin ölüm anında melekler tarafından cennetle müjdelenmek olduğunu söylemiş dünya hayatındaki müjdeyi dahi ahiretteki kurtuluşla bağdaştırmıştır.³³⁴

İnanan insan için dünya hayatı ahiret için geçilmesi gereken bir köprü niteliğindedir. Mâturidî'nin de vurguladığı gibi dünya hayatı ne kadar kötü, sıkıntılı ve zor olursa olsun ahiretteki sonsuz hayata kıyasla çok kısadır ve inanan insanlar için dünya hayatı cennete kavuşturan bir köprü niteliğindedir. İmtihanlarla dolu bu dünyadan başarıyla çıkan insan, inancı doğrultusunda kendisini güzel bir geleceğin beklediğini bilir ve bunun bilinciyle dünya hayatını da güzelleştirir. Karşılaştığı her güçlüğü olgunlukla karşılar, daha kâmil daha sabırlı ve daha inançlı biri olur. Dünya hayatının sıkıntı ve meşgaleleri dahi ona birer nimet ve hatta kendisini hidâyete kavuşturacak birer rahmet olarak görünür.

³³⁰ Nisa 4/31

³³¹ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, III, 185-187

³³² Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.216

³³³ Yunus 10/64

³³⁴ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VII,78-90

1.2. Dalâletin Neticeleri

Kuran-ı Kerim, göğsünü dalâlete açıp sapıtanların, ahiretteki cezanın haricinde, dünyada da azaba uğratılacaklarından bahseder. “*Ant olsun, dönsünler diye biz onlara (ahiretteki) en büyük azaptan önce (dünyadaki) yakın azabı elbette tattıracağız.*”³³⁵ Mâturidî, bu ayeti yorumlarken dünyadaki yakın azabın onlara sert ve zor bir hayat vermek yahut da sert davranmak onları darda bırakmak şeklinde gerçekleşeceğini belirtmiştir.³³⁶

Dalâlete düşen insan günahları sebebiyle bu pozisyona düşmüştür. Günahları büyük günah ve küçük günah şeklinde sınıflandıran âlimler, bu günahların cezaları konusunda da muhtelif fikirler öne sürmüşlerdir. Onlara göre, işlenen günah için bu dünyada verilen ceza iki türdür. Birincisi, kısas, celde, elin kesilmesi, recm, oruç tutmak, hastalanmak, musibete müptela olmak gibi bedenî cezalar; ikincisi ise diyet vermek, köle azad etmek, fidye vermek, on veya atmış fakiri iki gün doyurmak, on fakiri giydirmek gibi malî cezalardır.³³⁷

Bu cezalar görüldüğü üzere bedenî ve malî cezalardır. Fakat dalâlete düşen insan, bir de fiziksel olarak görünmeyen ve maddi olarak da zarar vermeyen ama manevi olarak insanı bitiren cezalara maruz kalırlar. Zira iman, kalbi aydınlatırken, dalâlet de kalbi kirletir ve karartır. Bu nedenle küfrü gerektiren tutum ve davranışlarla meşgul olmak zamanla kalbin paslanmasına neden olur.³³⁸ Tabi kalbin maruz kaldığı durumlar aşama aşamadır en son ise kalbin mühürlenmesine kadar gider ki bu durumun geri dönüşü yoktur.

Mâturidî’ye göre Allah, dalâlette kalan kimselerin zulüm ve küfrü iradeleriyle ihtiyar ettiklerini ve tövbe etmeyeceklerini bilince, onları hidayetten alıkoymuş ve “zeyğ”³³⁹ eylemini onların kalbinde yaratmıştır.³⁴⁰ Bu şekilde

³³⁵ Secde 32/21

³³⁶ Bkz. Mâturidî, *Te'vîlâtü'l-Kuran*, XI,285

³³⁷ Bebek, Mâturidî’de Günah Problemi, s.111

³³⁸ Biçer, “Mâturidî’ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, s.54

³³⁹ Hakikatten yüz çevirme.

³⁴⁰ Bkz. Mâturidî, *Te'vîlâtü'l-Kuran*, II,244-245

hakikatten yüz çeviren kalp ardından hastalanır. Mâturidî, inkârcıların “Allah ve resulünün sözlerinin ancak aldatmaca” olduğunu söylemeleri, onların kalplerinin hasta olduğunun göstergesi olduğunu kabul etmiştir. Yine müellife göre kalpte kuşku ve bozgunculuğun bulunması, onun hasta oluşunun belirtisidir.³⁴¹ Kalbin hasta olması ise, onun aklî işlevlerini yerine getirmesine engel olmaktadır. Bu nedenle hidâyete sevk eden amillerden olan dâhili ve harici deliller, kalbin bu olgusu sonucu onların gereği gibi kullanılmasına engel olmuştur. Nitekim yüreklerinde hastalık olanların, onların pisliklerine pislik katmakta ve onların kâfir olarak hayatlarının son bulmasına neden olmaktadır.³⁴²

Mâturidî'ye göre inatçı inkârcıların özellikleri gelenleri, kalp katılığına maruz kalmış kimselerdir. Zira ilahî buyruklar karşısında ikbalde bulunmamak, boyun eğmemek ve kabul etmemek, kalbin katı oluşunun kanıtlarıdır.³⁴³ Hz. Peygamberi kabul etmeyen müşriklerin, buna gerekçe olarak, “kalplerimiz, biz çağırdığımız şeye kapalıdır. Kulaklarımızda bir ağırlık vardır. Seninle aramızda bir perde bulunmaktadır”³⁴⁴ türü gerekçeler göstermeleri, bunun bir örneğidir. Yine bir başka ayette de, Yahudiler’in “kalplerimiz kılıflıdır”³⁴⁵ demeleri, onları zihinlerinin hidâyete kapatıldığını göstermektedir. Mâturidî kalplerinin kılıflı olmasını, onların Kuran’ı işitmek istememeleri ve bir şekilde duymuş olsalar bile bunun üzerinde düşünüp, anlamaktan yüz çevirmelerine bağlamaktadır. Müellife göre bu şekilde bir söylemde bulunan kimselere, peygamberin söyledikleri de bir yarar sağlamaz. Onlar muhatap oldukları emirleri anlamıyorlar. Bunun nedeni ise tedebbür ve tefekkürü terk etmeleridir. Mâturidî, bu kimselerin söz konusu tavırları karşısında Allah’ın da onlara hidâyeti nasip etmediğini vurgular.³⁴⁶

³⁴¹ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VI,477-478

³⁴² Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, I-36; Ayrıca Bkz. Biçer, “Mâturidî'ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, s.55

³⁴³ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, IV,181; Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, XII,323

³⁴⁴ Fussilet 41/5

³⁴⁵ Nisa 4/155

³⁴⁶ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, IV,99-100

Kuran, kalbin hayrı-hidâyeti anlayamayacak ve duyamayacak hale geldiği son merhaleyi ifade için “htm” yani “mühürleme” tabirini kullanır.³⁴⁷ Yüce Allah, kullarının iman etmeleri için her türlü imkân ve fırsatı onlara tanıdığı halde insanlardan bir kısmı aklını iman yönünde kullanmaz, peygamberin hakka davetini reddeder, peygamberle alay eder, yaratıcıya uyarçasına nefsine, hevasına uyar. İşte Allah ezeli ilmiyle bu kulunun cüz’î iradesini Allah’a iman için kullanmayacağını bildiği için de kalbini mühürler.³⁴⁸ Böylelikle arzularını, nefsinin tutku ve eğilimlerini yani hevasını ilah yerine koyan insan, kalbinin de mühürlenmesiyle gerçeği görme gücünü yitirir.³⁴⁹

İnsan batıl inançta veya haramı irtikab etmekte ileri gider, hiçbir surette hakka bakmazsa bu hal onun günahları güzel görmesine yol açar ve böylece sanki onun kalbine mühür vurulmuş ve kilitlemiş gibi olur.³⁵⁰ Hz. Peygamber kalplerin mühürlenmesini şöyle açıklar: “Başlangıçta bir günah işlendiği zaman, kalpte kara bir leke olur. Eğer sahibi pişman olur, tevbe ve istiğfar ederse kalp yine parlar. Günah tekrarlanırsa o leke de artar. Nihayet arta arta öyle bir raddeye gelir ki, leke bir kılıf gibi bütün kalbi kaplar.”³⁵¹ Mâturidî’ye göre ise mühürlenme eylemi, bir sonuç göstergesidir. Bunun gerekçeleri ise, zulüm ve fisk gibi eylemlerdir.³⁵² Bunların yanında Mâturidî, “Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır.”³⁵³ ayetini tefsir ederken kalplerin mühürlenmesini kalbin teemmül ve tefekkürü terk etmesiyle; kulakların mühürlenmesini hak ve adalete kulak tıkanmasıyla, gözlerin perdelenmesini ise varolan her şeydeki hikmete yüz çevirilmesiyle oluşan fiiller

³⁴⁷ Öztürk, “Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü”, s.208

³⁴⁸ Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, s.246

³⁴⁹ Öztürk, “Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü”, s.204

³⁵⁰ Öztürk, “Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü”, s.208

³⁵¹ Bulut, Mehmet, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, s.247

³⁵² Biçer, “Mâturidî’ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri”, s.59

³⁵³ Bakara 2/7

olduğunu belirtmiştir. Ve tüm bu fiillerin müsebbibinin bizzat insan olduğuna dikkat çekmiştir.³⁵⁴

*“Nefsinin arzusunu ilah edinen, Allah'ın; (halini) bildiği için saptırduğu ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?”*³⁵⁵ ayetini tefsir eden Mâturidî mühürlenmenin iki şekilde anlaşılacağını belirtmiştir. Birincisi; hevasına uyararak kalbine ve kulağına zülmeden insanın, en sonunda tefekkürü ve tedebbürü yapamayacak şekilde kalbini ve kulağını köreltmesiyle mühürlenmeye sebep olması şeklinde gerçekleşir. İkincisiyse, yine hevasına uyan insanın, dünya güzelliklerine tabii olup ahireti unutmamasıyla gerçekleşen mühürlenmedir.³⁵⁶ Dikkat edildiğinde her ikisinin de dünya hayatının geçici zevk ve heyecanına kapılarak gerçekleştiğine ve geçici zevklerin devamlı olan zevklere tercih edilmesiyle vuku bulduğuna şahit oluruz.

Zulmeden, fîsk içinde bulunan, dalâlet faktörlerinde belirtildiği gibi aklını kullanmayan kişi kalbini aslında kendi elleriyle mühürlemekte, hem dünyevi hem de uhrevi hayatını karartmaktadır. Ancak dünyevi yönden çok rahat hayat yaşayan dalâlete düşmüş insanlarda yok değildir. Onların dünyadaki en büyük korku sebepleri ise ölümdür. Psikolojik olarak ölümü hayatta kazanılan her türlü başarının sonu olarak gören veya ölüm var diye hayattaki hiçbir şeyin kıymetinin olmadığını kabul eden kimse için ölüm faciadır.³⁵⁷ Bu ruhi dengesizlik içindeki birey ise duyarlılık derecesine göre, daha büyük korkuların hazırlayıcısı olan ruhi inkırazlar yaşar ve bu bunalım hali kişilik zaafına yol açmakla kalmaz, fizyolojik yapıda dahi olumsuz yönde tesirler icra edebilir.³⁵⁸ Zaten İslam'da sapıklık ve dalâlet içerisinde bocalayan bir kimse zaten manen ölü ve kör hükmündedir.

³⁵⁴ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, I, 35

³⁵⁵ Casiye 45/23

³⁵⁶ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, XIII,335

³⁵⁷ Ögük, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, s.215

³⁵⁸ Altıntaş, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, s.36

2. UHREVÎ SONUÇLAR

Hidâyet ve dalâletin uhrevî sonuçları konusu tamamıyla ahiretle alakalı bir meseledir. Ahiret inancı olmadan, uhrevî sonuçların ele alınması abes bir durum arz eder. Âlemin yaratılıp yokluğa terk edilmesi, insanın mükellef kılınıp birtakım vaad ve uyarılara muhatap tutulduktan sonra bunların sonuçlarının gerçekleştirilmemesi, iyi ile kötünün aynı muameleye tabi kılınmaları ise, hikmete aykırı ve abestir. Ahiret hayatının olmaması, bir binayı adeta yıkmak için yapmışçasına inşa edip yok etmek, bir tarlayı ekip harmanı yakmak gibi bir şeydir. Tabiatta görülen ve Allah'ın bildirdiği ilahî hikmet, bir ahiret hayatının varlığını ispat etmektedir.³⁵⁹ Zira düşünen bir insanın bu konuda aklına gelebilecek fikirler iki alternatifi aşmaz. Birincisi bu kişi ahiretin ve onun getirileri olduğunun şuuruna erer ve bu sebeple yaratıcısının gazabını celbeden şeylerden sakınır. O'nun rızasına götüren davranışlara yönelir ve böylelikle mutluluk bulup dünya ve ahiret şerefine nail olur. İkincisi, kişi ahireti reddeder ve çeşitli dünya zevklerine aldanır ahiretteki cezadan bihaber kendini kandırır durur.³⁶⁰

Mâturidî ahiret hayatının ölümle başladığını söyler ve ona göre kişi için iki hayat vardır: bu dünya hayatı ve ahiret hayatı.³⁶¹ Dünya bir imtihan yeridir. İnsanların hür iradeleriyle cenneti veya cehennemi hak ettikleri bir yerdir. Allah'ın, ilahî imtihanın gerçekleşmesi için insanları seçimlerinde serbest bıraktığı; dalâleti seçene dalâleti, hidâyeti seçene hidâyeti yarattığı bir yerdir.³⁶²

Mâturidî'ye göre, bu dünyada iyilik yapanla kötülük yapanın mükâfat ve cezasını görebilmesi için, insanların tekrar diriltilerek Allah'ın huzuruna gelmeleri gerekir. Zira dost ile düşmanın, iyilik yapanla kötülük yapanın, teşekkür edenle nankörlük yapanın birbirinden ayırt edilmesi akıl ve hikmetin gereğidir. İnsanların yaşamlarının kolay ve zor olmaları bakımından bu dünyada böyle bir ayırım

³⁵⁹Adil Bebek, "Mâturidî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı", *MÜİFD*, 2000, sayı:19, s.8

³⁶⁰Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 173

³⁶¹Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, V,50; Ayrıca bkz. Bebek, "Mâturidî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı", s.10

³⁶²Bulut, Mehmet, "Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu", s.242

yapılmadığına göre, bu ayırımın yapılacağı ve herkesin yaptıklarının karşılığını göreceği başka bir dünyanın bulunması icap eder.³⁶³

Mâturidî'ye göre, kişi, ahiret hayatının olacağını aklı ile bilebilirse de onun teferruatına ilişkin kesin bir şey bilemez. Olsa olsa orada mükâfat, ceza ve bunlara ait birtakım unsurların olacağını tasavvur eder. Kişi ahirette olabilecek şeylere dair detayları, ancak peygamberin Allah'tan aldıkları bilgileri kendisine aktarmaları ile öğrenme imkânı bulabilir. Ne var ki, ilahî hikmet insanı bu noktada bilgilendirirken hayra yönelip şerden kaçınmasına yönelik olarak özendirici ve caydırıcı bazı aydınlatmalarla yetinmeyi, bunun ötesinde pratik bir yararı olmayan hususlara temas etmemeyi uygun görmüştür.³⁶⁴ Daha öncede belirtildiği üzere Mâturidî için önemli olan insanın asıl yaratılış hikmeti olan, ebedî ve mutlu yaşama kavuşmasıdır. Zira dünya hayatı, geçici mutluluk ve heyecanların olduğu, ebedî âleme geçişteki bir durak olmaktan ibarettir.

2.1. Hidâyetin Neticeleri

Hidâyet'in uhrevî kazanımları denince akla ilk gelen şey cennet kavramı olmaktadır. Hayatın son bulup, hesabın görülmesinden sonra imtihandan başarıyla çıkıp hidâyete mazhar olmuş olan insanların ebedî mekânı olacak olan yer Kuran-ı Kerim'de cennet olarak vaad edilmiştir. Cennet, "örtmek, gizlemek" anlamındaki cenn kökünden isim olup "bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe" manasına gelir. Ahiret hayatında müminlerin ebedî saadet yurdu olan yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır.³⁶⁵

Mâturidî, *"Allah şöyle diyecek: "Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür." Onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'dan razı olmuşlardır.*

³⁶³ Bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, V,29; Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, III,421-422; Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VIII,112-113; Ayrıca bkz. Arslan, "Mâturidî'ye göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", s.83

³⁶⁴ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s.228,231; Ayrıca bkz. Bebek, "Mâturidî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı", s.8

³⁶⁵ M. Süreyya Şahin, "Cennet", *DİA*, c:7, 1993 İstanbul, s.374

İşte bu büyük başarıdır.”³⁶⁶ ayetini tefsir ederken, kıyamet gününde artık dünyadaki amellerin karşılığının alınacağını vurgulamış ama en önemli şeyin dünyadaki sevaplarla elde edilen Allah’ın rızasını kazanmak olduğunu ifade etmiştir. Allah’ın rızasını alan, hidâyete eren insanlarsa cennette ebedi mutluluğa kavuşmakla müjdelenmişlerdir.³⁶⁷

Mâturidî’ye göre cennet, Allah’ın kullarına vaadidir zira Mâturidî, *“Onlar Firdevs cennetlerine varis olurlar. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”*³⁶⁸ ayetini tefsir ederken bu vaade dikkat çekerek, Allah’ın dünyada iken insanları cennete davet ettiğini buna icabet edenleri ise cennetle müjdelediği söyleyerek, hidâyet yoluna girenlerin kendilerine vaad edilen cennete kavuşacaklarını belirtir.³⁶⁹

Cennet, içinde bol bol nimetlerin bulunduğu ebedi bir hayattır. Zira kulluk görevini hakkıyla yerine getiren insan ölümden sonra ebedi olarak mükâfatlarla dolu bir hayat yaşayacaktır. *“Bunlar, tövbe edenler, ibâdet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar, rükû’ ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah’ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyanlardır. Müminleri müjdele.”*³⁷⁰ ve *“İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, "Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!" diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedi kalacaklardır.”*³⁷¹ ayetlerinden de anlaşılacağı üzere cennet ehline ait huriler, köşkler, türlü meyveler, nehirler, ağaçlar, çeşitli yiyecek ve içecek gibi nimetler verileceği bildirilmiştir.³⁷²

Mâturidî de, Kuran’dan hareketle cennetin, çeşit çeşit ırmakları, pınarları, oda, kat (veya neveleri) ve yeşil bahçeleri, meyve, kadın, içki, ipek, inci, mercan ve altın takıları gibi fizik yönüyle insan tabiatının arzularına hitap eden, maddi

³⁶⁶ Maide 5/119

³⁶⁷ Bkz. Mâturidî, *Te’vîlâtü’l-Kuran*, IV, 279-280

³⁶⁸ Müminun 23/11

³⁶⁹ Bkz. Mâturidî, *Te’vîlâtü’l-Kuran*, X,10

³⁷⁰ Tevbe 9/112

³⁷¹ Bakara 2/25

³⁷² Sâbûnî, *Mâturidiyye Akaidi*, s.178

güzelliklere sahip yapıda olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Kuran'ın ifadesine dayanarak orada insanların kını, kıskançlığı, ihtiyaç, usanma, korku, hastalık, yaşlanma ve ölüm gibi istenmeyen hallerinin giderilmek suretiyle ideal bir yapıya kavuşturulacağını kaydetmektedir. Cennet nimetlerini ifade eden kavramlarda, yer yer kinayenin de söz konusu olabileceğini ifade etmekte ancak bu isimlerin tamamıyla sembollerden ibaret olmadığını ve genel olduklarını kabul etmektedir. Mâturidî, cennette insanlara sunulacağı bildirilen nimet ve güzelliklerin bilinen kelimelerle ifade edilmesiyle, kişinin yapı ve beklentilerinin esas alındığını söylemektedir.³⁷³

Mâturidî'ye göre, Cenâb-ı Hakk'ın yararlı davranışlara karşı ahirette vereceği mükâfatın tamamının lütuf olarak telakki edilmesi mümkündür. Çünkü O, dünyada insan gücünün yetiştirebileceğinin son noktasına kadar teşekkür edilmeye hak kazandığı nimetler ihsan etmiştir. Bu bağlamda düşünüldüğünde ahiretteki her bir mükâfat ilahî lütuf statüsünde kalır.³⁷⁴

Mâturidî, cennet hayatının nasıllığı ile ilgili çok fazla yorum yapmamış ayetlerdeki anlatımları oldukları gibi kabul etmiştir. Onun için cennetin var olmasının önemi Allah'ın hikmetinin gerçekleşmesinin son adımı olması sebebiyledir. Cennet, Allah'ın lütfu ile kulun kendi cüz'î iradesi sebebiyle girmeye hak kazandığı ebedi huzur ve mutluluğun tam olduğu yerdir. Kişi, cennet vasıtasıyla yaptıklarının karşılığı olarak, hikmetin de gerektirdiği gibi ebedi yurduna kavuşmuş olacaktır.

2.2. Dalâletin Neticeleri

Kuran-ı Kerim'de belirtildiği üzere, yapılan her iyiliğe on katı mükâfat vaad edilirken, yapılan her bir kötülük ise misliyle cezalandırılacaktır.³⁷⁵ Dalâlet üzere ölmüş insanın karşılaşıacağı ceza ise cehennemdir. Cehennemin “derin kuyu,

³⁷³ Bebek, “Mâturidî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı”, s.38; Ayrıca bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, VI, 410-411

³⁷⁴ Mâturidî, *Kiâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 129

³⁷⁵ Enam 6/160

hayırsız, uğursuz” gibi anlamlara gelen Arapça bir kelime olduğu belirtilir. Terim olarak inkârcıların ve günahkârların cezalandırılacakları yer olarak tanımlanır.³⁷⁶

Mâturidî, “*Cehennemliklerle cennetlikler bir olmaz. Cennetlikler kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.*”³⁷⁷ ayetini yorumlarken cehennemlik ve cennetliklerin ayırımına dikkat çekmiştir ve bu ifadenin iki şekilde anlaşılabilceğini söylemiştir. Birincisi, dünya hayatı ile ahiret hayatı birbirine hiç benzemez. Yine aynı şekilde dünyadaki cennet ehlinin amelleriyle cehennem ehlinin amelleri de birbirine benzemez. Cennet ehli akla güzel gelen fiiller işlerken, cehennem ehlinin fiilleri ise kabih karşılanır. İkinci anlayış şekli ise, cennetin lütufları ve cehennemin azabının farklılığı şeklindedir. Cennet ehli ebedî bir mutluluk ve huzur içerisindeyken, cehennem ehli şiddetli ateşe maruz kalacaktır.³⁷⁸

Cehenneme kimlerin gireceği ve ne kadar kalacağı tartışılan bir meseledir. Bu bağlam da İslâm âlimleri tarafından günahların dindeki konumu ve günah işleyenlerin dini durumunun belirlenmesi hakkında çeşitli fikirler beyan edilmiştir: bir grup, günahların hepsini kişiyi imandan çıkarma konusunda aynı statü içinde mütalaa etmiştir. Bütün günahlar isyan kavramını gerçekleştirme konusunda aynıdır, buna bağlı olarak dalâlet kavramını gerçekleştirme ve cehennemde devamlı kalmayı gerektirme konusunda da aynı olması gerekir demişlerdir.³⁷⁹ Diğer grup, günahkârı kafir değil bu konuma sözle değil fiilen girdiği için müşrik diye nitelemiştir, zaten şirk ehline bu ismin verilmesinin sebebinin de ibadetlerinde Allah’tan başkasını ortak tanımları olduğunu ifade etmişlerdir.³⁸⁰ Bir diğer grup ise, günahları iki gruba ayırmış, birini küçük günah addederek, büyüklerden kaçınmak, affa uğramak, cezasını çekmek suretiyle ve bazı farklı telakkiler çerçevesinde benzeri yollarla bağışlanacağını kabul etmiş; diğerini de büyük günah olarak tespit etmiş ve bunlar hakkındaki kanaatlerini de ilk iki grubun görüşleri bağlamında

³⁷⁶ Ö. Faruk Harman, “Cehennem”, *DİA*, c:7, 1993 İstanbul, s.225

³⁷⁷ Haşr 59/20

³⁷⁸ Bkz. Mâturidî, *Te’vîlâtü'l-Kuran*, XV,90

³⁷⁹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 417

³⁸⁰ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 419

değerlendirmişlerdir.³⁸¹ İmam Mâturidî’de üçüncü gruba dâhil olacak şekilde görüş bildirmektedir.

Cehennemde günahlara terettüp eden cezanın miktarı ise tam olarak beyan edilmemiştir. Ancak, küfrün cezalandırılacağı ve bu cezanın cehennemde, ebedi olarak yanmak olduğunu ifade eden pek çok nas vardır, akılda bunu gerektirmektedir. Çünkü kâfir ömrü boyunca küfür fiilini irtikap eder, ondan vazgeçme niyeti taşımaz. Ebedi olarak yaşayacak olsa, yine küfre devam edecektir. Böyle bir suçun cezasının da ebedi olması aklen uygundur.³⁸² Şirkin ve inadî direnişin cezaî karşılığı da ebediyen cehennemde bırakılmaktır.³⁸³ Ancak şöyle de bir durum vardır ki; büyük günah işleyen kimse eğer tevbe etmemiş, dünyevi bir ceza görmemiş, affa mazhar olamamış ise, günahı kadar ceza çektikten sonra cehennemden çıkar ve cennete girer ki Mâturidî’nin bu görüşü büyük günah işleyen kimsenin kâfir olmayacağı esasına dayanır.³⁸⁴ Aynı zamanda Mâturidî, cehenneme sadece inkârcı ve müşriklerin gideceği, günahkâr müminin hesap sonrasına taşan bir azabının olup olmayacağı konusunda ise tevakkuf etmenin daha doğru olacağı görüşündedir.³⁸⁵

Mâturidî cennet ehlinin yeme, içme, giyme ve kendilerini çevreleyen ortamla ilgili olarak naslarda zikredilen zakkum, kuru diken, irin, katran, sütun ve ihata duvarı gibi lafızları tefsir ederken, bazen bunların temsilî bir anlam taşımış olabileceklerini belirtmekle birlikte bazen de bunları gerçek manada anlamaya meyleden bir üslup içinde hareket etmektedir. Söz gelimi, Kuran’da geçen “derk” kelimesini tefsir ederken, cehennemin bazı tabakalardan oluştuğunu, oradakilerin daha hafif olan üst tabakadan ağır olan alt tabakalara doğru sürekli olarak düşüş halinde olacaklarını kabul ederken, müddesir suresinin 31. Ayetindeki “ondokuz” kelimesinin manasına dair yaptığı açıklamalar sırasında bunun, cehennemin on dokuz kat olacağı anlamına gelebileceği gibi, on dokuz çeşit azap manasına da gelebileceğini ifade etmektedir. Keza cehennemin kapılarından söz ederken bunların

³⁸¹ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 421

³⁸² Bebek, *Mâturidî’de Günah Problemi*, s.103

³⁸³ Mâturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 438

³⁸⁴ Bebek, *Mâturidî’de Günah Problemi*, s.103

³⁸⁵ Bebek, “Mâturidî’nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı”, s.35

gerçek kapı olabileceği gibi, insanı bu dünyada iken cehenneme götüren yol ve bu günahlardan kinaye olabileceğini de ileri sürmektedir.³⁸⁶ Aynı zamanda Mâturidî, günah ehlinin cezası olan azap yahut da va'idin de birkaç şekilde yorumlanabileceğini söyler. Bunlardan birisi, dünya hayatındayken sözü edilen kötü halleri insanın öğrenmesini sağlayarak, tercih edilmemesini sağlayarak sakındırma amacı gütmek; bir diğeryse va'idin içerdiği hususların, insanın başka iyilikleri olmasaydı günahlarının cezasını oluşturacağı manasında, insanları iyiliğe teşvik amacı gütmek şeklindedir.³⁸⁷

Anlaşılacağı üzere, Mâturidî va'id meselesine de hikmet çerçevesinden bakmış ve insanın faydasına yönlerini tespit etmiştir. Zira o, “*Kim bir iyilik yaparsa ona on katı vardır. Kim de bir kötülük yaparsa o da sadece o kötülüğün misliyle cezalandırılır ve onlara zulmedilmez.*”³⁸⁸ ayetini tefsir ederken de Yüce Yaratıcı'nın hikmeti ve lütfuna vurgu yapmış. Kötülüğün cezasının sadece misliyle mukabele görmesinin büyük bir lütuf olduğuna dikkat çekmiştir.³⁸⁹

³⁸⁶ Bebek, “Mâturidî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı”, s.35

³⁸⁷ Mâturidî, *Kitâbü 'l-Tevhîd Tercümesi*, s.484

³⁸⁸ Enam 6/160

³⁸⁹ Bkz. Mâturidî, *Te 'vilâtü 'l-Kuran*, V,272-274

SONUÇ

Sonlu bir varlık olan insanın, sonsuz bir varlık olan Yüce Yaratıcısını anlama çabası insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren var olan bir durumdur. Varlık alanları farklı olmasına rağmen insanoğlu, yaratıcısını arama, onu tanıma ve anlamlandırma çabası içerisinde olmuştur. İnsanoğlu bu süreçte bazen doğru tahliller yaparak gerçek yaratıcıya ulaşmış; bazense kendisine ilahlar icat ederek içindeki bu arayışı durdurmaya çalışmıştır. Alah-u Teâlâ bu arayışı, insanın içerisine yerleştirmiş, onların kendisini bulmasına bir nevi yardımcı olmuştur. Allah'ın lütufları bununla da sonlanmamış farklı dönemlerde peygamberler, kitaplar göndermiş insanları kendi yoluna hak yoluna, hidâyet yoluna davet etmiştir. Hidâyet yolu ise, Allah'a kavuşturan, karşılığında cennetin vaad edildiği en hayırlı yoldur.

Tarihi süreç içerisinde görülmüştür ki yaratıcısını bulan, onu anlamaya çalışan ve Allah-insan ilişkisini keşfetme çabasında olan insan, kendisini çeşitli kelimâ meselelerin içerisinde bulmuştur. Bu meselelerden birisi de kulun fiillerinin kime izafe edileceği hususuyla bağlantılı olarak kader konusuyuda ilişkilendirilebilecek olan hidâyet ve dalâlet meselesidir.

Hidâyet-dalâlet konusunun ilk gündeme gelişinin, hicri I. Asrın sonu ile hicri II. asrın başlarına tekabül ettiği görülür. Ancak tarihi bu kadar eski olmasına rağmen bu mevzunun sistematik bir problem haline gelmesi kulun fiilleri mevzuyla olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Hidâyeti kazanırken ve dalâlete düşerken insanın rolünün ne olduğu ve tüm bunlar gerçekleşirken Allah'ın hangi konumda bulunduğu ve müdahalesinin olup olmadığı meselenin odak noktasını oluşturmaktadır.

Kelam tarihinde bakıldığında görülür ki hidâyet-dalâlet meselesi çeşitli fırkalar tarafından ele alınmıştır ancak her bir fırka bu meseleyi kendi görüşü doğrultusunda yorumlamıştır. Bu bağlamda bir tarafta hidâyet-dalâletin tamamen cebri olarak gerçekleştiğini söyleyen fırkalar mevcutken bir diğer tarafta ise bu görüşün aksine hidâyet-dalâletin tamamen kulun elinde vuku bulduğunu söyleyen fırkalar da olmuştur. Ehli Sünnet âlimleri ise orta yolu tutmuş, kulu cebir altında

bırakmayan ancak Allah'a da aktif bir rol yükleyen bir görüşün savunucuları olmuşlardır. Biz çalışmamızda Ehli Sünnet'in iki temsilcisinden biri olan Eşariyye'ye göre daha akılcı bir yöntem izleyen Maturidiyye fırkasının hidâyet-dalâlet görüşlerini bizzat kurucusu olan İmam Mâturidî'nin perspektifinden ele almaya çalıştık.

Mâturidî'ye göre, Allahu Teâlâ hikmet ve lütufkarlığıyla yarattığı her şeyi insan için insanı da imtihan için yaratmıştır. Bu bağlamda insan için birçok hidâyet vesilesi yaratılmış, insan dahi doğru yolu bulacak şekilde donatılmıştır.

Hidâyet vesilesi olması bağlamında âlem var edilmiş, âlemdeki düzen ve nizam, gayelilik ve hatta kusur ve eksiklikler dahi insanı Allah'ı bulmaya sevk edecek birer vesile kılınmıştır. Ardından Allah, insanı güzeli çirkinden, iyiyi kötünden, doğruyu yanlıştan ayırabilen ve ayrıca iyi, doğru ve güzele meyilli olan bir fitratla dünyaya göndermiştir. Bu lütuf insanın hidâyete ulaşmasında en büyük destekçisidir.

İnsanın, Allah'ın kendisine luttettiği nimet ve güzellikleri fark edip bunların bilincine varabilmesi için öncelikle bu şeylere vakıf olması gerekir. Bu ise bilgi sayesinde gerçekleşir. Mâturidî'nin oldukça önem verdiği bir konu olan bilgi ve bilginin vasıtaları meselesi hidâyeti bulmakta da etkin bir rol oynamaktadır. Zira bilgi olmaksızın insan yaratılanların şuuruna varamayacak ve hatta mükellef tutulması abes hale gelecektir. Bu bağlamda insan duyularla, haber bilgisiyle ve akılla donatılarak, kesin bilgiye ulaşma yolunda yaratılan en emin varlık olagelmıştır.

Mâturidî, hem dış dünya hem de iç dünyamızda olup bitenleri anlamamızı sağlayan bilgi vasıtalarından olan duyuları kesin bilgi kaynağı olarak sayar ve bunu kabul etmeyenleri cehaletle suçlar. Bir diğer bilgi vasıtası olan haberler de özellikle ilahi dinler için oldukça fazla önem arz etmektedir. Zira bu dinler haberler vasıtasıyla aktarılmakta ve yaşanmaktadır. Mâturidî, vahiy bilgisini sorgusuz bir şekilde kabul ederken, mütevatir haberin tanımını yaparken “yanılmaları ve yalan söylemeleri muhtemel” ifadesini kullanarak gelen haber mütevatir vasfını taşısa dahi incelenmesini uygun görmüştür. Bu da onun haberler ve aslında tüm bilgi

vasıtaları hususunda ne kadar ince düşündüğünü ve bilgi edinme konusuna ne kadar önem verdiğini gösterir.

Bir diğer hidâyet vesilesi ve bilgi kaynağı olan akıl ise, Mâturidî tarafından “akıl yoluyla bilgi edinme şekli” anlamına gelen istidlâl kelimesiyle ifade edilir. Mâturidî, istidlâli, genellikle, görünen ve bilinen ile görünmeyene ve bilinmeyene delil getirip, onun varlığına hükmetme ve onu bilme şeklinde anlar ve uygular. Mâturidî aklı, hem rasyonel akletme anlamında, hem de kâinatın yaratılış hikmetine işaret eden bir vasıta olarak kullanmıştır. Âlemdeki, yaratıcıdan gelen bilgilerin öğrenilip değerlendirilmesinde önemli bir rol üstlenmiş olan iyiyi kötüden ayırma özelliği ve iyi davranışa yönelme güdüsü insana Allah tarafından verilmiştir. Kâinatın yaratılış hikmetine dair bilgi ve Allah’ın varlığını kabullenmekte aklı istidlâlle mümkün olmaktadır. Aynı zamanda Mâturidî, aklın ibret almak ve tefekkür etmek içinde yaratıldığının altını çizerek istidlâl sayesinde hidâyete ulaşmanın kolaylaştığını ifade etmiştir.

Allah-u Teâla, insana tüm bu lütufların ardından bir de hidâyet rehberi olarak peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Mâturidî, hikmet açısından peygamber göndermeyi gerekli görmüş, peygamberlerin insanlara adalet ve doğruluğun belirtileriyle bunların zıddı olan zulüm ve yalanın alametlerini gösterecek olan ve mahiyeti tam manasıyla anlaşılamayan her şeyi açıklığa kavuşturacak olan kişiler olduklarını söylemiştir.

Görüldüğü üzere insana hidâyete ulaşması için birçok vesile yaratılmıştır. Bizzat insanın kendi yaratılışı dahi düşünülürse hidâyet vesilesi olma özelliği taşımaktadır. Bunca nimete sahip insanın hidâyeti elde ederken Allah’ın hangi konumda olduğu meselesi, çalışmamızda Allah’ın hikmeti ve yarattıklarının tevbesi bağlamında ele alınmıştır. Mâturidî için, “Allah’ın hikmeti kavramı”, evrenin yapısı ve işleyişini yöneten ve belirleyen etkin bir ilkedir. Allah hayır ve şer her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi hikmet ve adalet çerçevesinde gerçekleştirmektedir. Bunun aksini düşünmekse muhaldir. Hikmet sayesinde insanların, Allah’a şükür duygusu artmakta ve hikmet dairesinde gerçekleşen her bir olaya şahit olundukça Yüce Yaratıcı’ya olan hayranlıkları insanları hidâyet yoluna girmeye teşvik etmektedir.

Tevbe ise, kabülü Allah'ın iradesinde gerçekleşen ve gerçekleştiği takdirde hidâyete götüren bir olaydır. Zira Mâturidî, işlenen her bir günahın, gerçek bir pişmanlık duygusuyla yapılan tevbe ile affedilebileceğini ve insanı hidâyete mazhar kılabilceğini ifade etmiştir.

Hidâyet ve dalâlet konusunun ana problematiği olan irade meselesi ise Mâturidî'de insana verilmiş olan ve yaratılmayan bir cüzî irade kavramıyla çözüme kavuşmuştur. Mâturidî, insana Allah tarafından bir cüzî irade verildiğini ve bu iradeyle birlikte insanın her iki zıt fiili de yapmaya muktedir bir şekilde donatıldığını söyler. Bu sayede insan yaptıklarının faili olarak hesap gününde adil bir şekilde yargılanacak ve va'd yahut da va'dle karşılaşacaktır.

Dalâletin oluşum safhaları ise, aslında dalâletin izafe edildiği sebeplerden başka bir şey değildir. Zira insan kendi özgür iradesiyle dalâleti seçmiştir. Mâturidî, dalâlete sebep olan faktörlerden bazılarını, istidlâl acziyeti, taklid, küfür, kibir, nefis ve heva, cehalet ve şeytan olarak göstermiştir. Ancak Mâturidî için, bunların her biri daha önce de ifade edildiği gibi aklın, kendini kurtarmak için sığındığı birer liman vazifesi görmektedir. Düşünen insan, bu zafiyetten kurtulup hidâyete dönebilir. İnsan ancak sayılan faktörlerin desteğiyle ve kendi tercihiyle dalalette kalır.

Hidâyetin oluşumunda olduğu gibi dalâletin oluşumunda da Allah'ın rolü vardır. Zira o, ifade edildiği üzere hem hayrın hem de şerrin yaratıcısıdır. Ancak Kuran-ı Kerim incelendiğinde, Allah'ın dilediğini saptırdığı, dilediğini hidâyete erdirdiği şeklinde cebrî görünümlü ifadelerin bulunduğu görülür. Bu durumda insana hem fiillerini gerçekleştirebileceği bir irade verilmiş hem de fiillerine cebir yüklenmiş olur ki bu ifade edilemeyecek şekilde çelişkili ve izahsız bir durum arz eder. Hâlbuki Allah-u Teâlâ, her şeyi hikmetiyle kuşatmıştır ve O, asla abesle işgal etmez. O halde bu meselenin çözümü nasıl olacaktır? Mâturidî bu noktada yine Allah'ın hikmeti bağlamında meseleye yaklaşmış, ayetlerde aslında insanın kendi seçimlerine vurgu yapıldığını ifade ederek, Allah'ın ise sadece seçimlerin sonucunda gerçekleşen hidâyet yahut da dalâleti yarattığını belirtmiştir. Mâturidî bu konuya farklı bir açıdan da yorum getirerek bu ayetlerin Allah'ın kudretine işaret ettiğini belirten bir açıklamada bulunmuştur. Zira Allah-u Teâlâ, her dilediğini

gerçekleştirmeye muktedirdir; ancak hikmet bağlamında kulun tercih ettiği fiilleri yaratmaktadır.

Hidâyete eren ve dalâlete düşen insan, va'd ve vaidle baş başadır. Ancak Mâturidî, bu neticelerin ve getirilerin sadece ahiret hayatıyla sınırlı kalmadığını dünya hayatında da etkilerinin görüldüğünü söyler. Mâturidî, dünya hayatında hidâyete eren insanın, daha kâmil bir yol tutacağını, daha huzurlu olacağını, geleceğinden emin olmasından dolayı gelen tüm sıkıntı ve üzüntülere sabırla direneceğine Kuran ayetleri ışığında dikkat çeker. O, hidâyete eren insanın dünyayı eziyet dolu bir geçiş mekânı olarak gördüğünü ve insanın ebedi mutluluk olan ahiret hayatını iple çektiğini ifade eder.

Mâturidî, dalâlet yolunu seçen insan için ise dünyevi birçok sıkıntıdan söz eder. Bu sıkıntılar işlenen günaha göre çeşitli şekillerde karşılık bulurlar. Bedenî ve malî cezalara maruz kalan dalâlet içerisindeki insanın sonunu ise, günahı ısrarı sonucu mühürlenmesine sebep olduğu kalbi getirir. Mâturidî'ye göre Allah'tan yüz çeviren kalp önce hastalanır ardından paslanır ve en sonunda da yaptıklarının neticesi olarak mühürlenir. İnsan bu sonu kendi seçimleriyle hazırlamıştır. Ayrıca Mâturidî, dalâlete düşmüş ancak dünyada rahat içerisinde yaşayan insanların ölüm korkusuna düştüklerini hatta bu korkunun onların dünya hayatlarını zehir ettiğinin de altını çizmektedir.

Dünyada yapılan tüm iyilik ve kötülüklerin bunların sonucunda ulaşılan hidâyet ve dalâletin kazanım ve neticesi ise ebedi bir hayat olarak tasvir edilen cennet ve cehennem hayatıdır. Mâturidî bu bağlamda öncelikle ahiret inancının olmasına dikkat çeker. Zira ahiret inancı olmadan, uhrevi sonuçların ele alınması abes bir durum arz eder. Âlemin yaratılıp yokluğa terk edilmesi, insanın mükellef kılınıp birtakım vaad ve uyarılara muhatap tutulduktan sonra bunların sonuçlarının gerçekleştirilmemesi, iyi ile kötünün aynı muameleye tabi tutulmaları, Allah'ın hikmetine aykırı ve abestir. O halde ahiret hayatı ve dolayısıyla da cennet ve cehennemin kabulü şart olmaktadır.

Hidâyetin kazanımı olan cenneti, Mâturidî bir lütuf olarak görür. Ona göre, Allah'ın insan için vermiş olduğu tüm nimetler, tüm vesileler aslında insanın

sevap kazanarak yaptıklarına karşılık gelemeyecek kadar eşsizdir. Allah-u Teâlâ, buna rağmen hidâyete erenlere cenneti lütfetmiştir. Mâturidî, cennetin nasıllığından bahsederken oranın insanın arzu duyacağı şekilde tasvir edildiğine dikkat çeker ve bu betimlemelerin iki şekilde yorumlanabileceğini söyler. Birincisi sadece anlaşılması için güzel ve çekici ifadelerle cennet arzulanır hale getirilmiştir fakat tam olarak nasıllığı bilinemez. İkincisi ise ayetlerdeki ifadeler ve tasvirler doğrudur; cennet anlatıldığı şekilde var olacaktır şeklindedir. Ancak Mâturidî asıl önemli olan şeyin cenneti kazanmak değil Allah'ın rızasını kazanmak olduğuna özellikle dikkat çeker.

Mâturidî'ye göre dalâlete düşenler ise, yaptıklarının misliyle cezalandırılarak cehenneme atılmışlardır. Mâturidî, küfre ve şirke düşüp de tövbe etmeyenler dışındaki tüm insanların cennete gireceklerini savunmuş, günahkâr müminin hesap sonrasına taşan bir azabının olup olmayacağı konusunda ise tevakkuf etmenin daha doğru olacağını söylemiştir. Mâturidî, Kuran'daki cehennem tasvirlerine de cennet tasvirlerini yorumladığı şekilde yaklaşır. Cehennemin caydırıcı olması için dünyevi acı vasıtalarıyla tasvir edilmiş olabileceği gibi gerçekten de ifade edildiği şekilde var olabileceğini de söylemiştir.

Çalışmamızda, Mâturidî'ye göre Allah-insan ilişkisi bağlamında, hidâyetin ve dalâletin oluşumunda insanın kesb eden Allah'ın ise halk eden olduğu tespit edilmiştir. Yine Mâturidî'nin görüşleri bağlamında Allah'ın hem hayrın hem de şerrin yaratıcısı olduğu görülmüştür. Ancak fiilin yaratma yönünden Allah'a, irade ve ihtiyar yönünden de insana nispet edilmesiyle; Allah'ın şerri yarattığı ancak şerir olmadığı ifade edilmiştir. Yine çalışmamızın varsayımları doğrultusunda hidâyet ve dalâlet konusunun Mâturidî'nin kelim sisteminde önemli bir yere sahip olduğu ve Mâturidî'nin gerek tefsirinde gerekse kelim kitabında bu konuya ziyadesiyle yer verdiği görülmüştür.

Mâturidî, kelim tarihinin en önemli simalarından biridir ve orijinal fikirleriyle kendine özgü bir sistem geliştirmiştir. Çalışmamızda onun konu hakkındaki görüşlerini her ne kadar tespit etmeye çalışsak da Mâturidî'nin görüşleri kelamcılar için çok zengin bir kaynak olma özelliği taşıdığından muhakkak ki

eksikliklerimiz mevcuttur. Bu konular üzerinde farklı açılardan birçok çalışma yapılabilir.

KAYNAKÇA

Abdulkaki, M. Fuad, *Mu'cemu' l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Daru'l-Hadîs, Kahire 1988

Abdulhamit, İrfan, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Trc: Prof. M. Saim Yeprem), TDV yayınları, Ankara 2011

Altıntaş, Ramazan, *Kuran'da Hidâyet ve Dalâlet*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003

Arslan, Hulusi, "Mâturidi'ye göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", *Hikmet Yurdu*, sayı:4, www.hikmetyurdu.com, 2009

Arslan, Hulusi, Bozkurt, Mustafa, *Sistematik Kelam*, Medipress Yayınları, Malatya 2012

Apaydın, H. Yunus, "İrade", *DİA*, c:22, İstanbul 2000

Asım Efendi, Kamûs Tercümesi, İstanbul 1305

Bebek, Adil, *Mâturidî'de Günah Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1998

Bebek, Adil, "Mâturidî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı", *MÜİFD*, sayı:19, 2000

Biçer, Ramazan, "Mâturidî'ye göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri", *CUİFD*, Cilt:VIII/1, Sivas 2004

Bozkurt, Mustafa, *İslam'da Hidâyet*, Medipres Yay. , Malatya 2012

Bulut, Mehmet, "Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu", *DEÜİFD*, s:IX, İzmir 1995

Coşkun, İbrahim, "Mâturidî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi", *Hikmet Yurdu*, Sayı:4, www.hikmetyurdu.com, 2009

Cürcânî, Ali Bin Muhammed Bin Ali, *et-Ta'rifât*, Beyrut (Lübnan), Alimü'l Kütüb, 1987

- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *İnanç Esasları Kılavuzu Kitâbü'l-İrşâd*, (Trc: A. Bülent Baloğlu-Sabri Yılmaz-Mehmet İlhan-Faruk Sancar), TDV yayınları, Ankara 2010
- Çağrıçı, Mustafa, “Kesb”, *DİA*, c:25, İstanbul 2002
- Çağrıçı, Mustafa, “Kibir”, *DİA*, c:25, Ankara 2005
- Çelebi, İlyas, “Mutezile”, *DİA*, c:31, İstanbul 2006
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1990
- Duman, Ali, “İmam Mâturidî, Hayatı, Eserleri ve İslam Düşüncesindeki Yeri”, *Hikmet Yurdu*, yıl:2/4
- Duman, M. Zeki, “Fitrî Din, Akıl, Peygamber ve Kitap”, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, Ocak-Haziran 2005, Adapazarı 2006
- Ecer, Ahmet Vehbi, *Büyük Türk Alimi Mâturidî*, Yesevî yay., İstanbul 2007
- Esen, Muammer, “Mâturidî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili”, *AÜİFD*, XLIX, 2008
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Trc: M. Dalkılıç-Ö. Aydın, Kabalcı Yay., İstanbul 2005
- Gölcük, Şerafettin, “Cebriyye”, *DİA*, c:7, İstanbul 1993
- Gölcük, Şerafettin, “Cehmiyye”, *DİA*, c:7, İstanbul 1993
- Gölcük, Şerafettin, *Kelam Tarihi*, Kitap Dünyası Yay., İstanbul 2000
- Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya 2001
- Harman, Ö. Faruk, “Cehennem”, *DİA*, c:7, İstanbul 1993
- Hellmut, Ritter, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”, çev. Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay, *AÜİFD*, c: III, sayı: 3-4, 1954

Hökelekli, Hayati, “Fıtrat”, *DİA*, c:13, İstanbul 1996

İsfahanî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin bin Muhammed bin Mufaddal Ragıb, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990

Işık, Kemal, *Mâturidî'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*”, Fütüvvet Yayınları, Ankara 1982

İbn Kuteybe, Abdullah bin Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, Kahire: Mektebetü'l-İlmiye, 1990

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: ed-Darü'l-Mutavassitiyye li'n-Neşr, c. IV, 2005

Kara, Mustafa, “Hikmet”, *DİA*, c:17, İstanbul 1998

Kubat, Mehmet, *Malatî ve Kelamî Görüşleri*, TDV, Ankara 2010

Kutlu, Sönmez, *İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ*, <http://dergiler.ankara.edu.tr>, cilt:37/1

Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*, Pınar Yayınları, 1999

Mâturidî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, (trc: Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, Ankara 2009

Mâturidî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kuran*, (neşr. A. Vanlıoğlu, M. Boynukalın, E. Boynukalın, H. Boynukalın, H. İbrahim Kaçar, A. H. Ulusoy, M. Yavuz, Murteza Bedir, M. M. Vanlıoğlu), Mizan Yayınevi, c:1-17, İstanbul 2005-2010

Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-I*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999

Öğük, Emine, *Mâturidî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, TDV yayınları, Ankara 2010

Özcan, Hanifi, *Mâturidî'de Bilgi Problemi*, İFAV, 2. Baskı, İstanbul 1998

Özcan, Hanifi, *Mâturidî'de Dini Çoğulculuk*, İFAV, İstanbul 1999

- Özen, Şükrü, "Mâturidî", *DİA*, c:28, Ankara 2003
- Özön, M. Nihat, "Dalâlet", *Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, İnkılâp kitabevi, İstanbul 1959
- Öztürk, Yener, "Kalbin Mühürlenmesinde İnsan İradesinin Rolü", *HUIFD*, sayı:4, 1998
- Pessagno, J. Meric, "Mâturidî Düşüncede Kötülük Kavramının Kullanımı", (Çev: Fethi Kerim Kazanç), *ODMÜİFD*, sayı:10, 1998
- Sâbûnî, Nûreddin, *Mâturidiyye Akaidi*, (trc: Bekir Topaloğlu), DİB, Ankara 2005
- Schwarz, Michael, "Hasan Basrî'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme", (çev. Muhit Mert), *GÜÇİFD*, c:2, sayı:3, Çorum 2003
- Şahin, M. Süreyya, "Cennet", *DİA*, c:7, İstanbul 1993
- Tancî, Muhammed b. Tavî, "Abû Mansûr Al-Mâturidî", *AÜİFD*, c:I-II, Ankara 1955
- Tehanevî, Muhammed bin A'la bin Ali el-Faruki el-Hanefi, *Mevzuatu Keşşafi Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulum*, Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, c:2,1996
- Topaloğlu, Bekir, Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM yayınları, İstanbul 2010
- Toprak, Süleyman, "İnsanın Fiilleri Konusunda Mâturidî ve Eş'arî Arasındaki İhtilaf", *SEÜİFD*, sayı:3, 1990
- Tunç, Cihad, "İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalâlet", *EÜİFD*, sayı:6, Kayseri 1989
- Üzüm, İlyas, "Kaderiyye", *DİA*, c:24, İstanbul 2001
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Trc: Ethem Ruhi Fırlalı), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1998
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Dalâlet", *DİA*, c:8, İstanbul 1993
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidâyet", *DİA*, c:17, İstanbul 1998

Yavuz, Yusuf Şevki, “İstitaat”, *DİA*, c:23, İstanbul 2001

Yavuz, Yusuf Şevki, “Peygamber”, *DİA*, c:34, İstanbul 2007

Yazıcıoğlu, M. Sait, “Mâturidî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *AÜİFD*, c:30, Ankara 1988

Yazıcıoğlu, M. Sait, “Mâturidî Kelam Ekolü’nün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Mâturidî ve Ebu’l-Muin Nesefî”, *AÜİFD*, c.XXVII

Yeprem, M. Saim, *Mâturidî’nin Akide Risalesi ve Şerhi*, TDV yayınları, Ankara 2011

Yeprem, M. Saim, İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî, *İFAV*, İstanbul 1997

Yeşilyurt, Temel, “Gazalî’ye Göre Allah’ın İradesi”, *HAÜİFD*, sayı:4,1998

Yeğin, Abdullah, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, İstanbul 1981

Yüksel, Emrullah, "Kurân-ı Kerim'de Hidâyet ve Dâlalet Anlayışı", *EÜİFD*, s:7, İstanbul 1986

Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, *Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1994